

«AZƏRBAYCAN HAVA YOLLARI»
QAPALI SƏHMDAR CƏMIYYƏTİ
MİLLİ AVIASIYA AKADEMİYASI

ISSN 1811-7341

ELMİ MƏCMUƏLƏR

AVIASIYA ELEKTRONİKASI

METEOROLOGİYA

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

AVIASİYADA İQTİSADİYYAT,
MENEJMENT VƏ HÜQUQ

CİLD 14 №1

Yanvar - Mart 2012
Bakı

www.naa.edu.az

Redaksiya heyəti
Baş redaktor, AMEA-nın akademiki A.M.Paşayev,
baş redaktorun müavini, prof. A.R.Həsənov
Redaksiya heyətinin üzvləri

AMEA-nın akademiki A.Ş.Mehdiyev, AMEA-nın akademiki A.C.Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü B.H.Tağıyev, AMEA-nın müxbir üzvü F.C.Məmmədova, AMEA-nın müxbir üzvü A.Z.Məlikov, prof. A.Z.Bədəlov, prof. A.M.Məmmədov, prof. M.X.İlyasov, prof. R.Ə.Tağıyev, prof. C.H.Ağalarov, prof. N.A.Həsənzadə, prof. İ.O.Quliyev, prof. M.Ə.Babayev, t.e.d. R.Ə.Sadiqov, t.e.d. T.İ.Nizamov, t.e.d. R.M.Cəfərzadə, t.e.d. İ.M.İsmayılov, t.e.d. H.İ.Quliyev, t.e.d. R.N.Nəbiyev, t.e.d. M.R.Mustafayev
Texniki redaktor: f.-r.e.n. A.M.Ramazanadə; korrektorlar: O.V.Əliyeva, Ə.H.Kərimov;
tərtibatçı: T.A.Quliyeva

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalının bölmələri

Jurnalda çap olunmaq üçün aşağıdakı mövzular üzrə elmi, orijinal elmi-populyar və xülasə şəklində yazılmış məqalələr qəbul edilir: 1) Aviasiya texnikası. 2) Yerüstü komplekslər, start avadanlıqları, uçan aparatların və onların sistemlərinin istismarı. 3) Aviasiya elektronikasi. 4) Aeronaviqasiya və rabitə, aeronaviqasiya avadanlıqları və kompleksləri. 5) Aerodromların və aeroportların yerüstü avadanlıqlarla təchiz olunması. 6) Havada hərəkətin idarə olunması. 7) Meteorologiya. 8) Ətraf mühitin qorunması. 9) Təhsil metodologiyası və təlim. 10) Aviasiyada iqtisadiyyat, menecment və hüquq. 11) Hava nəqliyyatında təhlükəsizlik problemləri. 12) Kompüter texnikası, informasiya şəbəkələri. 13) Reklam xarakterli materiallar. 14) İctimai fənlər.
Jurnalın səhifələrində reklamların yerləşdirilməsi pullu ödənişlə həyata keçirilir.

«ELMI MƏCMUƏLƏR» jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları

Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul olunur. Hər bir məqaləyə onun yazıldığı dildə annotasiya verilməlidir. Çapa təqdim olunan məqalələr A4 formatda, 12 ölçülü şriftlə, ağ kağızda iki intervaldan bir çap olunmalıdır. Boşluqlar: vərəqin sol kənarından 3 sm., sağdan 2 sm., yuxarıdan 2 sm., aşağıdan 2 sm. olmalıdır. Məqalənin həcmi: orijinal və ümumiləşdirilmiş məqalələr üçün 10 səhifə və qısa məlumatlar, şəkillər, cədvəllər və ədəbiyyat daxil olmaqla 4 səhifədən artıq olmamalıdır. Məqalələr 2 nüsxədə və WIN. WORD formatda yığılmış elektron variantda təqdim olunmalıdır. Əlyazmalar müəlliflərə qaytarılmır. Digər təşkilatlardan olan müəlliflərin məqalələri onların işlədiyi təşkilatın məktubu ilə birlikdə təqdim olunmalıdır. Məqalələrə rəy verilir. Məqalə çap olunmağa Redaksiya heyətinin qərarı ilə tövsiyə olunur.

1. Hər bir məqalə müəlliflərinin soyadları, təşkilatın adı və məqalənin yazıldığı dildə bir intervaldan bir çap olunmalı, 5 sətirdən çox olmayan qısa annotasiya ilə başlanmalıdır.

2. Ədəbiyyata istinad:

- ədəbiyyata istinad məqalədə rast gəlinəni ardıcılıqla işlənməlidir.

Sitat gətirmə qaydası:

- dövrü jurnallardakı məqalələr: müəlliflərin soyadları, dövrü jurnalın adı, çap olunma ili, cild, səhifə nömrəsi;

- kitablar və tezislər: müəlliflərin soyadları, kitabın adı, çap olunduğu il və yer, səhifə nömrəsi.

3. Annotasiya.

Annotasiya iki başqa dildə ayrıca bir vərəqdə hər intervaldan bir 10 sətirdən çox olmayan həcmdə yazılmalıdır.

4. Rəsmlər və şəkillər.

Rəsmlər və şəkillər yazıları və izahatları ilə ayrıca təqdim olunmalıdır. Ölçülər: 6X6 sm²-dan az və 12x16sm²-dan çox olmayaraq. Qrafiklərin koordinat oxları minimum rəqəm tərkibli olmalıdır. Koordinat oxlarının adları çox aydın yazılmalıdır. Qrafiklərdəki hər bir xətt nömrələnmiş və izahlı şəkildə olan yazılarla verilməlidir.

5. Cədvəllər.

Cədvəllər ayrıca vərəqdə çap olunmalıdır. Onlar nömrələnmiş və başlıqla verilməlidir.

Bu şərtləri ödəməyən məqalələrə baxılmayacaq.

«Elmi Məcmuələr» jurnalı 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir.

Qeydiyyat nömrəsi 492 və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olunmuşdur. Tirajı 100 nüsxə.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ-1045, Bakı ş. Binə 25-ci km,
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-27-54, və ya 497-26-00 əlavə 21-85
E-mail: hasanov@naa.edu.az

Elmi Məcmuələr

Cild 14 № 1

MÜNDƏRİCAT

AVIASIYA İLEKTRONİKASI

1. $A_3B_3C_6^2$ birləşmələrinin nanostruktur ifratqəfəsləri və onlar əsasında terahestr generatorlarının yaradılması prespektivləri.
A.Z. Bədəlov, R.M. Sərdarlı, O.A.Səmədov, R.Ş.Ağayeva, T.N.Musazadə.....3
2. GaSb-CoGa_{1,3} evtektik kompoziti əsasında termostabil tenzomüqavimətlər
İ.X. Məmmədov., A.Ə.Xəlilova, R.N.Rəhimov, D.H.Araslı, M.İ. Əliyev6
3. 4,8 mev enerjili alfa zərrəciklərinin mikropikselli selvarı fotodiodların fiziki xassələrinə təsirinin öyrənilməsi
X.İ.Abdullayev, R.M. Muxtarov, Z.Y.Sadiqov, A.A.Dovlatov, N.A.Səfərov, F.İ.Əhmədov, R.S.Mədətov.....12

METEOROLOGİYA

4. İldirim hadisələrinin proqnozunda dayanıqsızlıq indekslərinin tətbiqinin təhlili
N.Ş. Hüseyinov, B.M. Məlikov.....15

ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI

5. Etilen və propilen qlikolların tsikloheksil efirlərin əsasında alınan sintetik yağlar
S.B. Zeynalov, R.N. Budaqova, N.A. Qasımova23

AVIASIYA İQTİSADİYYATI, MENECMENTİ VƏ HÜQUQ

6. Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyinin cəza-icra fəaliyyətinə dair beynəlxalq normalara və standartlara uyğunlaşdırılmasının zəruriliyi
A. E. Qasimov.....27
7. Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə (terror aktı) cinayətlərinin ictimai təhlükəliliyi, hüquqi, sosial və siyasi mahiyyəti
A.E. Qasimov, R.A. Qasimzadə.....34
8. Mülki aviasiyanın hüquqi-normativ bazasının inkişafı
F.F.Ələkpərova, X.C. Əliyeva.....42
9. İqtisadiyyatda tikinti kompleksinin rolunun artımı
A.R. İsgəndərov.....48
10. Parlament üzvlərinin say tərkibi. Dünya təcrübəsi
İ.O. Quliyev, F.B. Babaşov.....55
11. Şərəf və ləyaqətin hüquqi müdafiəsinin konstitusiyaya təminatının formaları və onun təkmilləşdirilməsi
Ş.M.Kərimov, E.T.Səlimov.....59
12. Cinayət hüququnda əməlin hüquqa ziddiliyini aradan qaldıran halların mahiyyəti
N. İ. Məmmədov.....65
13. Avropa insan haqları məhkəməsinin qərarlarının icrası haqqında
Q. Qurbanova.....73
14. Övladlığa götürmənin tarixi və sosial-hüquqi məzmunu
Kərəmrəvan Fərman Məhəmməd Kazım oğlu.....79
15. Adam oğurluğunda məsuliyyətdən azad olunmanın şərtləri
T.B.Hacıyev.....81

СОДЕРЖАНИЕ

АВИАЦИОННАЯ ЭЛЕКТРОНИКА

1. Наноструктурные сверхрешетки соединений $A_3B_3C_6^2$ и перспективы создания терагерцовых генераторов на их основе
А.З. Бадалов, Р.М. Сардарлы, О.А. Самедов, Р.Ш. Агаева, Т.Н. Мусазаде3
2. Термостабильные тензорезисторы на основе эвтектического композита GaSb-CoGa_{1,3}
И.Х. Мамедов, А.А. Халилова, Р.Н. Рагимов, Д.Г. Араслы, М.И. Алиев.....6
3. Исследование влияния альфа частиц с энергией 4,8 мэВ на физические свойства микропиксельных лавинных фотодиодов
Х.И. Абдуллаев, Р.М. Мухтаров, З.Я. Садыгов, А.А. Довлатов, Н.А. Сафаров,
Ф.И. Ахмедов, Р.С. Мадатов.....12

МЕТЕОРОЛОГИЯ

4. Анализ применения индексов неустойчивости в прогнозировании гроз
Н.Ш. Гусейнов, Б.М. Меликов.....15

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

5. Синтетические масла на основе циклогексиловых эфиров этилен - и пропиленгликолей
С.Б. Зейналов, Р.Н. Будагова, Н.А. Касумова.....23

ЭКОНОМИКА, МЕДИЦИЦИНА И ПРАВО
В АВИАЦИИ

6. О необходимости приведения в соответствии с международными нормами и стандартами уголовно-исполнительного законодательства Азербайджанской Республики
А.Э. Гасымов.....27
7. Общественная опасность, правовая, социальная и политическая сущность преступлений покушения на жизнь государственного или общественного деятеля (террористический акт)
А.Э. Гасымов, Р.А. Гасымзаде.....34
8. Развитие нормативно-правовой базы регулирования Гражданской авиации
Ф.Ф. Алекперова, Х.Д. Алиева.....42
9. Повышение роли строительного комплекса в экономике
А.Р. Искендеров.....48
10. Численный состав членов парламента (мировой опыт)
И.О. Гулиев, Ф.Б. Бабашов.....55
11. Формы конституционного обеспечения защиты прав чести и достоинства и её усовершенствование
Ш.М. Керимов, Э.Т. Салимов,59
12. Сущность обстоятельств, исключающих противоправность деяния в уголовном праве
Н. И. Мамедов.....65
13. К вопросу об исполнении постановлений Европейского суда по правам человека
Г.Ф. Гурбанова73
14. Время усыновления и его социально - юридическое содержание
Керимреван Фарман Мухамед Кязим оглы.....79
15. Условия освобождения от ответственности при похищении человека
Т. Б. Гаджиев.....81

AVIASYON A ELEKTRONİKASI

НАНОСТРУКТУРНЫЕ СВЕРХРЕШЕТКИ СОЕДИНЕНИЙ $A_3B_3C_6^2$ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ ТЕРАГЕРЦОВЫХ ГЕНЕРАТОРОВ НА ИХ ОСНОВЕ

¹А.З. Бадалов, ²Р.М. Сардарлы, ²О.А. Самедов, ²Р.Ш. Агаева,
¹Т.Н. Мусазаде

¹Национальная Академия Авиации, Баку, Азербайджан
²Институт Радиационных Проблем НАН Азербайджана, Баку, Азербайджан

В статье показано, что в слоистых кристаллах $A_3B_3C_6^2$, сверхрешетки накладываются на основной перевод исходной решетки фазы с периодами 5-15 нм в широких температурных областях. Мы считаем, что эти материалы являются перспективными для развития на их основе терагерцового Блоховского генератора.

Терагерцовый диапазон частот электромагнитного излучения (Т-лучи), занимающий диапазон от 300 ГГц до 3 ТГц, привлекает к себе в последнее время все большее внимание специалистов. Данный диапазон, прежде всего, интересен тем, что энергия квантов в нем примерно соответствует колебательной энергии биологических молекул. Кроме этого терагерцовое излучение является неионизирующим, что также привлекательно для его использования в биологии и медицине. Терагерцовое излучение может быть использовано в области материаловедения, при исследованиях окружающей среды, дистанционной идентификации взрывных устройств, опасных химических веществ и т.д.

Терагерцовые волны позволяют выявлять не только металлические предметы, но и различные химические вещества, в том числе пластиковую взрывчатку, керамические ножи, огнеопасные жидкости. Спектральные характеристики поглощения Т-волн позволяют даже определить тип взрывчатого или горючего вещества. У терагерцовых волн есть и другие существенные преимущества по сравнению с действующими системами — они совершенно безопасны для людей, поскольку не являются ионизирующим излучением. Облака и туман также не являются барьером для Т-лучей, потому последние изучаются с точки зрения возможности создания систем оптических телекоммуникаций, действующих на больших высотах. Многие специалисты в настоящее время пытаются применить Т-лучи для организации технологии высокоскоростных домашних сетей.

Созданию терагерцового блоховского генератора на основе полупроводниковых сверхрешеток посвящено ряд работ [1-6]. В полупроводниковых сверхрешетках (СР) квазиимпульсные зоны Бриллюэна и разрешенные энергетические зоны электрона исходных материалов разбиваются на совокупность относительно узких ($10^5 - 10^7 \text{ см}^{-1}$) минизон Бриллюэна и узких ($10^{-3} - 10^{-1} \text{ эВ}$) разрешенных и запрещенных энергетических минизон. Из-за их малых размеров в СР реализуются блоховские осцилляции (БО) электрона, возникают Ванье-Штарковские уровни уже в относительно слабых статических электрических полях ($10^2 - 10^4 \text{ В/см}$). В СР с периодом 100 \AA в полях $E_c = 4 \text{ кВ/см}$ частота БО $f_c \equiv \Omega_c / 2\pi \approx 1 \text{ ТГц}$. (Ω_c — угловая частота). Существование БО в СР убедительно подтверждено рядом экспериментальных работ. Это делает весьма привлекательной идею создания на основе полупроводниковых СР терагерцового Блоховского генератора с непрерывно перестраиваемой статическим электрическим полем частотой [1-6].

Другой важной особенностью сверхрешеток является наличие в минизонах Бриллюэна областей отрицательных эффективных масс электрона, что также делает сверхрешетки весьма перспективными для создания терагерцовых источников излучения. Блоховские осцилляции и отрицательные эффективные массы электрона являются причинами возникновения статической и высокочастотной отрицательных дифференциальных проводимостей.

Как при несобственных фазовых переходах (сопровождающиеся учетверением ячейки и несоизмеримыми фазами), так и в политипных модификациях слоистых сегнетоэлектриков-полупроводников семейства TlInS_2 , на исходную трансляцию решетки накладывается периодически меняющаяся в пространстве (в данном случае направление (001)) сверхструктура с периодом 5-15 нм. В такой структуре возникает дополнительный периодический потенциал, который приводит к разбиению квазиимпульсных зон Бриллюэна и разрешенных энергетических зон электрона исходной фазы на совокупность относительно узких (10^5 – 10^7 см^{-1}) минизон Бриллюэна и узких (10^3 – 10^1 эВ) разрешенных и запрещенных энергетических минизон. Из за малых размеров этих мини-зон в сверхрешетках реализуются блоховские осцилляции электрона, возникают Ванье-Штарковские уровни уже в относительно слабых статических электрических полях (10^2 – 10^4 В/см). В сверхрешетках с периодом 100Å в полях $E_c = 4$ кВ/см частота блоховских осцилляций $f_c = 1$ ТГц [1].

Наиболее характерным для слоистых систем механизмом образования модулированных структур являются различного рода нарушения в стыковке слоев. Исходя из того, что рядом авторов наблюдалась псевдотетрагональная симметрия дифракционной картины, можно предположить, что за модуляцию структуры ответственны микродвойники, развернутые относительно друг друга на 90° .

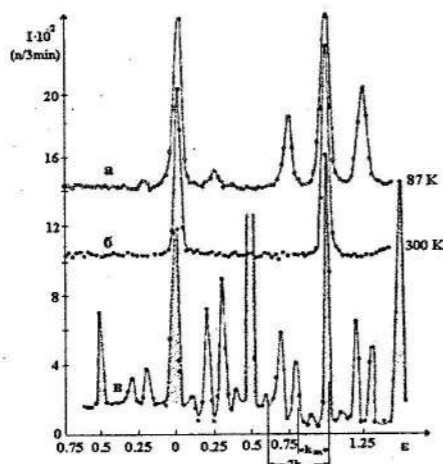

Рис. 1. Фрагмент дифракционной картины TlGaSe_2 из узла (300) в направлении (001).
а. α – модификация, $T=87$ К;
б. α – модификация, $T=300$ К;
в. β – модификация, $T=300$ К [7].

Нами были проведены нейтронографические измерения α и β - TlGaSe_2 в температурной области 4-600К. Нейтронографические измерения α - TlGaSe_2 показали, что ниже 100К происходит ФП с учетверением объема элементарной ячейки. На рис. 1а приведен фрагмент нейтронограммы α - TlGaSe_2 при 87К. Четко видны сверхструктурные отражения типа $(h0l + \frac{1}{4})$. Эти рефлексы погасают при четных h также, как и дополнительные отражения в α -модификации [7].

Исследования показали, что слоистые кристаллы семейства $A_3B_3C_6^2$ кристаллизуются с образованием несоизмеримых и соизмеримых (исходной трансляции) сверхрешеток. Могут быть использованы для создания терагерцовых генераторов.

Перспективными для этой цели являются материалы, обладающие сверхрешетками, имеющие линейчатый спектр плотности состояний, проявляющие релаксорные свойства, имеющие отрицательные эффективные массы, обладающие отрицательной дифференциальной проводимостью, имеющие отрицательную диэлектрическую проницаемость. Все эти свойства наблюдаются нами в слоистых соединениях семейства $A_3B_3C_6^2$. Следует отметить, что частота Блоховских осцилляций не зависит от закона дисперсии мини зоны, а определяется лишь периодом сверхрешетки и величиной электрического поля в ней.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ю.А. Романов, Ю.Ю. Романова ФТТ, 2004, 46, 1, с.162.
2. L. Esaki, R. Tsu. IBM J. Res. Dev. 14, 61 (1970).
3. Ю.А. Романов, Е.В. Демидов ФТТ, 1999, т.41, в.9, с.1698.
4. Ю. А. Романов, Ю. Ю. Романова ФТТ, 2001, т.43, в.3, с.520.
5. Ю. А. Романов ФТТ, 2003, т.45, в.3, с.529.
6. Ю. А. Романов, Ю. Ю. Романова О терагерцовом блоховском генераторе. VI Российская конференция по физике полупроводников, Санкт-Петербург, 2003.
7. A. M. Panich and R. M. Sardarly, "Physical properties of the low dimensional $A_3B_3C_6^2$ compounds," Nova Science Publishers, New York (2010), 287p.

Данная работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF-2011-1(3)-82/13/1

NANOSTRUCTURED SUPERLATTICE COMPOUNDS $A_3B_3C_6^2$ AND CREATING PERSPECTIVES OF TERAHERTZ GENERATORS ON THEIR BASE

A.Z. Badalov, R.M. Sardarli, O.A. Samedov, R.Sh. Agayeva,
T.N. Musazada

In layered $A^3B^3C_6^2$ crystals we have shown that the superlattice with 5-15 nm periods is superimposed on the main translation of initial phase lattice in the wide temperature regions. At that, neutron diffraction patterns are indicated on superlattice reflex both of multiplied of the initial lattice translation and incommensurable superlattice reflexes. We assumed that these materials are perspective for terahertz Bloch generator development on its basis.

$A_3B_3C_6^2$ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN NANOSTRUKTUR İFRATQƏFƏSLƏRİ VƏ ONLAR ƏSASINDA TERAHERSR GENERATORLARININ YARADILMASI PRESPEKTİVLƏRİ

A.Z. Bədəlov, R.M. Sərdarlı, O.A. Səmədov, R.Ş. Ağayeva,
T.N. Musazadə

Məqalədə göstərilmişdir ki, $A^3B^3C_6^2$ laylı kristallarda ifrat qəfəslər geniş temperatur oblastlarında 5-15 nm periodu ilə bağlanğıc qəfəsin transilyasiyaları ilə üst-üstə düşür. Biz hesab edirik ki, bu materiallar onların əsasında Bloxov terahers generatorunun yaradılması prespektivlidir.

ТЕРМОСТАБИЛЬНЫЕ ТЕНЗОРЕЗИСТОРЫ НА ОСНОВЕ ЭВТЕКТИЧЕСКОГО КОМПОЗИТА GaSb-CoGa_{1,3}

И.Х. Мамедов*, А.А. Халилова, Р.Н. Рагимов, Д.Г. Араслы, М.И. Алнев

*Национальная Академия Авиации, Институт физики НАН Азербайджана

Исследованы тензометрические характеристики тензорезисторов на основе эвтектического композита GaSb-CoGa_{1,3} в области температур 200-450К. На их основе созданы сенсоры с линейными, безгистерезисными и термостабильными характеристиками в области температур 200-400К и в области деформаций 1.2×10^{-3} отн.ед. с температурными коэффициентами тензочувствительности и сопротивления 0.08%/К и 0.03%/К, соответственно.

Известно, что полупроводниковые тензодатчики нашли применение при испытании на прочность элементов конструкции самолетов, измерении деформаций и напряжений, возникающих во вращающихся частях машин и механизмов, измерении крутящего момента, передаваемого валами машин в статических и динамических режимах. Важнейшим их достоинством является большой выходной сигнал, благодаря чему оказалось возможным использование таких датчиков в устройствах измерения и контроля без вспомогательных усилителей. Эта особенность позволяет уменьшить вес и размеры измерительной аппаратуры и повысить точность измерений. Большим преимуществом является также возможность изменять в широких пределах их механические и электрические свойства легированием и внешним воздействием. Полупроводниковые тензодатчики обладают также большим сроком службы, так как не подвержены старению.

GaSb с точки зрения зонной структуры является интересным объектом для исследования тензоэффекта и обладает высоким коэффициентом тензочувствительности 60 [1]. Однако большой температурный коэффициент сопротивления и тензочувствительности, а также хрупкость GaSb создают определенные трудности при использовании сенсоров на его основе в области высоких температур и деформации.

Поскольку температурный коэффициент тензочувствительности является одним из основных параметров, характеризующих тензорезисторы, поиск новых материалов с низкими коэффициентами является актуальным.

В работе [2] нами показано, что эвтектический композит GaSb-FeGa_{1,3} является перспективным материалом для тензометрии. На его основе созданы тензорезисторы с линейными, безгистерезисными, термостабильными характеристиками. В работе [3] показано, что легирование этой эвтектики атомами кобальта уменьшает температурный коэффициент тензочувствительности на 15%, что явилось результатом уменьшения размеров металлических включений и увеличения их плотности. В продолжение цикла наших исследований по созданию тензорезисторов на основе эвтектических композитов GaSb-3d-металл с улучшенными характеристиками нами выбран композит GaSb-CoGa_{1,3}. Выбор этой эвтектики обусловлен более высокой плотностью металлических включений и их малыми размерами.

Настоящая работа посвящена исследованию термографии, микроструктуры, морфологии и тензометрических характеристик эвтектического композита GaSb-CoGa_{1,3}.

Эксперимент

Эвтектический композит GaSb-CoGa_{1,3} получен по технологии, описанной в работе [4]. Матрица GaSb с концентрацией дырок $1,7 \times 10^{17} \text{ см}^{-3}$ получена сплавлением компонентов в стехиометрических количествах с последующей 15-кратной горизонтальной зонной очисткой. Композит GaSb-CoGa_{1,3} получен путем сплавления антимонида галлия с 3,1 вес% кобальта и соответствующим формуле CoGa_{1,3} количеством галлия. Синтез проводился в кварцевой ампуле, эвакуированной до давления 1,3 мПа. Расплав нагревался до 900 К в электрической трубчатой печи, выдерживался 3 часа при этой температуре под вибрацией. Затем температура повышалась до 1300К. После полной гомогенизации расплав извлекался из печи

и быстро затвердевал. Сразу после этого расплав подвергался направленной перекристаллизации вертикальным методом Бриджмена. Во избежание вибрации ампула оставалась неподвижной, передвижение фронта кристаллизации осуществлялось подъемом печи со скоростью 1мм/мин. При этом фазовая граница «твердое-жидкое» была плоской по всему сечению слитка перпендикулярно направлению вытяжки. После направленной кристаллизации получался слиток с эвтектическим сплавом GaSb-CoGa_{1,3} 85-90% длины слитка. Полученная эвтектика характеризовалась равномерным распределением металлических включений второй фазы CoGa_{1,3} в матрице GaSb вдоль фронта кристаллизации. Композит имел проводимость р-типа с концентрацией носителей заряда $1.8 \times 10^{18} \text{ см}^{-3}$ при комнатной температуре.

Дериватографические исследования были проведены на приборе «Derivatograph» системы J.Paulik, G.Paulik, L.Erdey. Образцы нагревались до 1300 К со скоростью 10град/мин. Одновременно регистрировались: изменение температуры образца, дифференциальная разность температуры образца и эталона DTA, изменение веса TG и скорость изменения веса DTG от времени. Для измерения температуры и DTA использовалась комбинированная термопара платина-платина-родий. Кривая TG записывалась с помощью высокочувствительных аналитических весов. В качестве эталона была выбрана окись алюминия Al₂O₃. Из термографических исследований определены основные термодинамические параметры композита: температура начала и конца плавления – 625С и 730С, соответственно, теплота плавления – 7,6 кал/г и энтропия 1,44 ккал/град.моль с точностью 2-3%.

Микроструктура и морфология эвтектического композита GaSb-CoGa_{1,3} исследовались сканирующим высокоразрешающим электронным микроскопом SEM модели Philips с приставкой рентгеновского спектрографа (EDX model EDAXTM) при ускоряющем напряжении 15 kV.

В области температур 200-450К и деформации до $\pm 1.5 \times 10^{-3}$ отн.ед. были исследованы тензометрические характеристики композита GaSb-CoGa_{1,3} компенсационным потенциометрическим методом. Измерения были проведены при перпендикулярном направлении тока I к металлическим включениям x и параллельном к основанию подложки P (I⊥x||P). Методика приготовления чувствительных элементов тензорезисторов подробно описана в [4].

Результаты и обсуждение

На рис.1(a,b) представлена микроструктура срезов эвтектики GaSb-CoGa_{1,3} параллельно и перпендикулярно направлению роста кристалла: длина металлических включения $10 \pm 20 \text{ мкм}$, диаметр около $0.6 \pm 1 \text{ мкм}$, плотность $20 \times 10^4 \text{ мм}^{-2}$. Электронная микрография и результаты EDX анализа представлены на рис. 2(a,b). Как видно матрица содержит Ga и Sb, а металлические включения - Co, Ga и в малом количестве Sb.

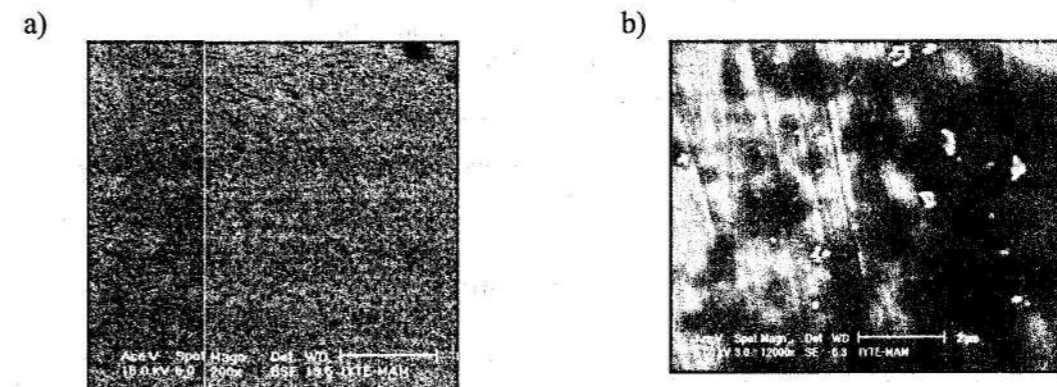

Рис.1. Микроструктура срезов эвтектики GaSb-CoGa_{1,3} параллельно (а) и перпендикулярно (б) росту кристалла.

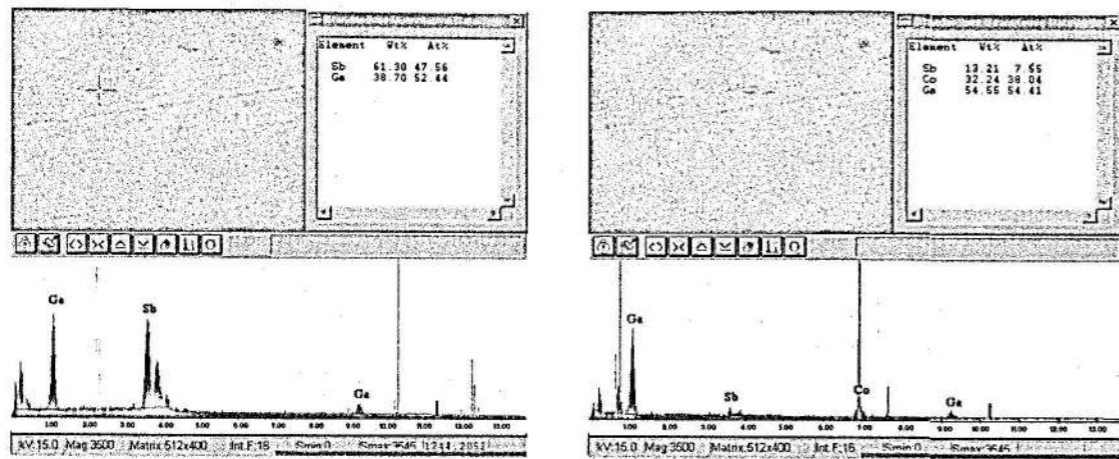

Рис.2. Электронная микрография и результаты EDX анализа матрицы (а) и металлических включений (б)

На рис.3 приведены результаты исследований деформационных характеристик тензорезисторов на основе GaSb-CoGa_{1,3} при разных температурах. Как видно, предел линейности деформационных характеристик для тензорезисторов GaSb-CoGa_{1,3} равен 1,2x10⁻³ отн.ед., что почти в два раза превышает эту величину для GaSb [2].

Учитывая, что тензоэффект, в основном, определяется удельным сопротивлением, которое в зависимости от ориентации включений и приложенного тока в эвтектиках обладает сильной анизотропией, деформационные характеристики тензорезисторов были исследованы в трех различных взаимных направлениях игл, тока и плоскости основания тензорезистора. При ||x||P проводимость обусловлена, в основном, проводимостью металлической фазы. При ⊥x||P тензорезисторы обладали наибольшим коэффициентом тензочувствительности и поэтому все исследования проведены при этой ориентации.

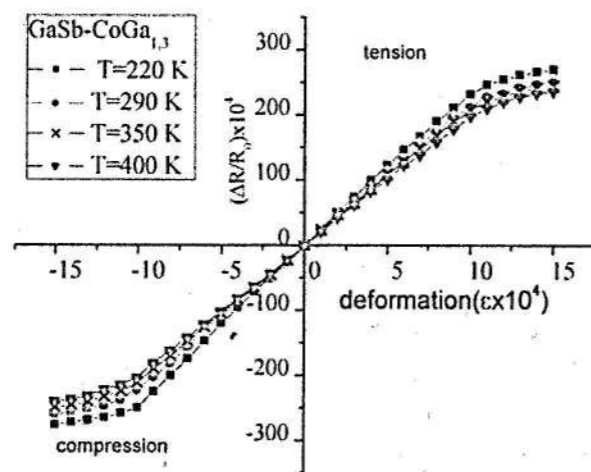

Рис.3. Деформационные характеристики тензорезисторов GaSb-CoGa_{1,3} при растяжении и сжатии при разных температурах

На рис.4 представлены сравнительные зависимости коэффициента тензочувствительности для тензорезисторов на основе GaSb, GaSb-FeGa_{1,3} и GaSb-CoGa_{1,3}. Как видно, наиболее слабая температурная зависимость коэффициента тензочувствительности наблюдается в эвтектике GaSb-CoGa_{1,3}.

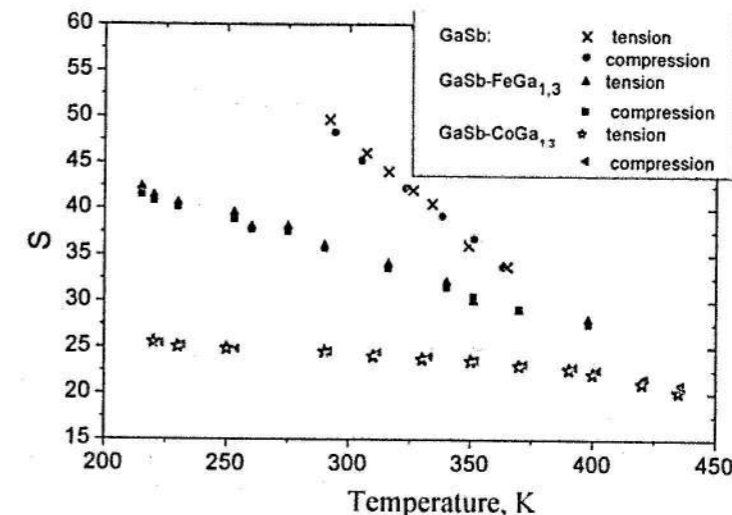

Рис.4. Температурные зависимости коэффициентов тензочувствительности тензорезисторов GaSb, GaSb-FeGa_{1,3} и GaSb-CoGa_{1,3}

Из исследований тензометрических характеристик определены основные параметры тензорезисторов: коэффициент тензочувствительности $S = \frac{\Delta R/R}{\epsilon}$, температурные коэффициенты тензочувствительности $\alpha = \frac{\Delta S/S_0}{\Delta T} 100\% / K$, и сопротивления $\beta = \frac{\Delta R/R_0}{\Delta T} 100\% / K$, здесь $\Delta S = S_T - S_0$, $\Delta R = R_T - R_0$ и $\Delta T = T_T - T_0$, где S_T , S_0 , R_T , R_0 - коэффициенты тензочувствительности и сопротивления при данной и комнатной температурах.

Расчеты показали, что для тензорезисторов на основе эвтектики GaSb-CoGa_{1,3} $S = 24 \pm 5$, $\alpha = 0,08\% / K$, $\beta = 0,03\% / K$. В эвтектике GaSb-FeGa_{1,3} эти параметры равны: $\alpha = 0,2\% / K$; $\beta = 0,16\% / K$.

Интересным результатом является уменьшение коэффициентов α и β как по сравнению с матрицей, так и с тензорезисторами на основе GaSb-FeGa_{1,3}.

Как отмечено в работе [4], уменьшение α в тензорезисторах на основе эвтектик по сравнению с матрицей связано с наличием атомов железа в GaSb, создающих глубоколежащие уровни в энергетической зоне. Известно, что валентная зона антимонида галлия вырождена в центре зоны Брюллизна и состоит из зоны легких и тяжелых дырок и третьей зоны, отщепленной из-за спин-орбитального взаимодействия. При наложении анизотропной деформации нарушается симметрия кристалла, что приводит к снятию вырождения. Потолок валентной зоны легких и тяжелых дырок смещается в противоположных направлениях на различную величину. Происходит перераспределение дырок между подзонами. Изменение числа легких и тяжелых дырок, обладающих различной подвижностью и дающих различный вклад в проводимость, приводит к изменению сопротивления даже при сохранении общего числа дырок p. Это справедливо для примесей, образующих мелкозалегающие уровни в запрещенной зоне, когда уже при достаточно низких температурах все атомы примеси ионизованы и при небольших изменениях энергии ионизации примеси при деформации концентрация носителей заряда не меняется. Однако наличие глубоколежащей примеси в полупроводнике при деформации приводит к изменению концентрации носителей заряда, оно существенно и пренебрегать им нельзя.

Как известно, с повышением температуры уменьшается расстояние между уровнем Ферми и глубокими примесными уровнями. Как отмечено выше, наличие деформации увеличивает вероятность ионизации глубоких уровней. Величина коэффициента тензочувствительности для каждой температуры определяется выражением:

$$S = \frac{d\rho}{\rho d\varepsilon} = \frac{-d\rho}{\rho d\varepsilon} - \frac{d\mu}{\mu d\varepsilon}, \quad (1)$$

где ρ -удельное сопротивление материала, ρ , μ - концентрация и подвижность носителей заряда; ε - относительная деформация.

Из (1) следует, что в полупроводниках с глубокими примесными уровнями коэффициент тензочувствительности S может быть значительно ниже, чем в материале без этих примесей, если концентрация носителей в полупроводнике будет изменяться с деформацией и члены $d\rho/\rho d\varepsilon$ и $d\mu/\mu d\varepsilon$ имеют разные знаки.

Однако, как было указано выше, наличие второй металлической фазы создает анизотропию в тензоэффекте, поэтому при объяснении механизма тензоэффекта в таких гетерогенных системах надо учитывать как свойства самой матрицы и металлического включения, а также влияние контактного явления между полупроводником и металлическими включениями. Наличие перераспределения электрического заряда на межфазных границах, очевидно, влияет на тензометрические характеристики эвтектики.

Однако, отмеченное выше уменьшение величины α тензорезисторов на основе эвтектики GaSb-CoGa_{1,3} по сравнению с GaSb-FeGa_{1,3}, возможно, связано с меньшими размерами и большей плотностью металлических включений в GaSb-CoGa_{1,3}.

В таблице 1 сведены сравнительные результаты тензометрических характеристик тензорезисторов на основе GaSb и композитов GaSb-FeGa_{1,3} и GaSb-CoGa_{1,3}.

Таблица 1. Сравнительные характеристики тензорезисторов на основе GaSb, GaSb-FeGa_{1,3} и GaSb-CoGa_{1,3}.

	GaSb	GaSb-FeGa _{1,3}	GaSb-CoGa _{1,3}
Предел деформации при котором сохраняется линейность нагрузочной характеристики	$\pm 0,6 \times 10^{-3}$	$\pm 1,2 \times 10^{-3}$	$\pm 1,2 \times 10^{-3}$
Коэффициент тензочувствительности	50±5	35±5	24±5
Температурный коэффициент тензочувствительности, %/К	0,5	0,2	0,08
Температурный коэффициент сопротивления, %/К	0,4	0,16	0,03

Отметим, что все параметры указанных тензорезисторов измерялись после трех-четырёх циклов нагрева, когда их значения стабилизировались. Усталостные испытания показали, что эти тензорезисторы выдерживают свыше 10^6 циклов знакопеременной деформации с амплитудой $\varepsilon = 1,2 \times 10^{-3}$ отн.ед. без поломок и образования трещин и хорошо переносят вибрации, перегрузки, ударные ускорения. Разброс по сопротивлению и коэффициенту тензочувствительности в партии из 12 штук тензорезисторов не превышал $\pm 10\%$.

Таким образом, результаты по исследованию тензометрических характеристик тензорезисторов на основе эвтектического композита GaSb-CoGa_{1,3} привели к созданию полупроводникового сенсора с расширенной областью упругой деформации, ($1,2 \times 10^{-3}$ отн.ед.) с более низким температурным коэффициентом тензочувствительности (0,08 %/К) и линейными бесгистерезисными термостабильными характеристиками в области температур 200-400К.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сандулова А.В., Рыбак В.М., Марямова М.И., Заганяч Ю.И., Сидоров В.И. Тензометрические свойства нитевидных кристаллов антимонида галлия, выращенных из газовой фазы. Сб. «Полупроводниковая тензометрия» кн.1, Новосибирск, 1969, с.216-221.
2. Aliyev M. I. Khalilova A. A. Arasly D.H., Rahimov R.N., Tanoglu M. Ozyuzer L. Strain gauges of GaSb-FeGa_{1,3} eutectic composites. Appl.Phys.:A, 2004, 79, No 8, p2075-2079.
3. Rahimov R.N., Khalilova A. A., Arasly D. H., Aliyev M. I., Tanoglu M., Ozyuzer L.. Thermostable tensoresistors of Co doped GaSb- FeGa_{1,3} eutectic composites, Sensors and Actuators A: Physical Volume 147, Issue 2, 3 October 2008, Pages 436-440.
4. Müller A., Wilhem M. „Über Den Gerichteten Einbau von Schwermetallphasen in A³B⁵-verbindungen“. J.Phys.Chem.Solids, 1965, v.26, no12, p.2029-2035.

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – Грант № EIF-2011-1(3)/82/05/1 и в рамках совместного проекта Национальной академии наук Азербайджана и Белорусского фонда фундаментальных исследований (грант T10A3-15)

GaSb-CoGa_{1,3} EVTEKTİK KOMPOZİTİ ƏSASINDA TERMOSTABİL TENZOMÜQAVİMƏTLƏR

Məmmədov İ.X., Xəlilova A.Ə., Rəhimov R.N., Araslı D.H., Əliyev M.İ.

GaSb-CoGa_{1,3} evtektik kompoziti əsasında tenzomüqavimətlərin tenzometrik xarakteristikaları 200-450K temperatur böliümündə tədqiq olunmuşdur. Onun əsasında 200-400K temperatur böliümündə və $1,2 \times 10^{-3}$ nis.vah. deformasiya altında xətti, histerezissiz və termostabil deformasiya xarakteristikalı tenzomüqavimətlər yaradılmışdır. Belə sensorlar üçün tenzohəssaslığın və müqavimətin temperatur əmsali uyğun olaraq 0.08%/K və 0.03%/K bərabərdir.

THE THERMOSTABLE TENSORESISTORS ON THE BASE OF GaSb-CoGa_{1,3} EUTECTIC COMPOSITE

Mammadov I.Kh., Khalilova A.A., Rahimov R.N., Arasly D.H., Aliyev M.I.

The tensoresistive characteristics of the tensoresistors on the base of GaSb-CoGa_{1,3} eutectic composite in the 200-450K temperature range have been investigated. On their base the tensoresistive sensors with linear, hysteresis free and thermostable characteristics in the 200-400K temperature range and under to $1,2 \times 10^{-3}$ rel.unit deformation has been created. The temperature coefficient of tensoresistivity and resistivity for these sensors are equal to 0.08%/K and 0.03%/K, respectively.

Рецензент: член-корр. НАНА, проф. Б.Г. Тагиев

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ АЛЬФА ЧАСТИЦ С ЭНЕРГИЕЙ 4,8 МЭВ НА ФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА МИКРОПИКСЕЛЬНЫХ ЛАВИННЫХ ФОТОДИОДОВ

Х.И. Абдуллаев¹, Р.М. Мухтаров¹, З.Я. Садыгов², А.А. Довлатов²,
Н.А. Сафаров², Ф.И. Ахмедов³, Р.С. Мадатов³.

1 - Национальная Академия Авиации, 2 - Институт физики НАНА,
3 - Институт радиационных проблем НАНА

Исследовано влияние альфа-частиц на свойства микропиксельных лавинных фотодиодов (МЛФД). Установлено, что доза $6,3 \times 10^8$ альфа/см² не является критической дозой для МЛФД и после облучения, несмотря на изменение темнового тока и коэффициента усиления, они остаются работоспособными. Результаты показывают возможность использования таких диодов в условиях высокой дозы облучения.

Достигнутые в последние годы успехи в области микропиксельных лавинных фотодиодов (МЛФД) позволяют применять этот тип диодов в физике высоких энергий, медицине и современных установках радиационных исследований. По этой причине чрезвычайно важным является исследование данных типов фотодиодов на их радиационную стойкость [1, 2]. Влияние ионизирующих частиц высокой энергии (α -частицы, нейтроны, протоны, электроны) на лавинные фотодиоды до конца не изучено.

В данной работе изучалось влияние потока альфа частиц на новые микропиксельные лавинные фотодиоды (МЛФД). В исследуемом диоде на подложке п-типа проводимости с удельным сопротивлением 10 Ом·см выращены два эпитаксиальных слоя толщиной 4 мкм каждый. Между эпитаксиальными слоями создана матрица областей (пикселей) п⁺-типа проводимости путем ионного легирования [3]. Данные структуры в научной литературе известны как "Micro-pixel Avalanche Photodiode" (MAPD). В работе исследовались МЛФД типа MAPD-3NIP с плотностью пикселей ~ 15000 пиксель/мм², расстоянием между пикселями 8 мкм.

В качестве источника α -излучения использовался изотоп ²⁴¹Am с энергией 5,5 МэВ. Источник α -излучения располагался в обычных условиях (в воздухе) на расстоянии 1 см от МЛФД. Испускаемые α -частицы теряли часть энергии (~ 700 кэВ) в воздухе, а остальную часть ($\sim 4,8$ кэВ) – внутри диода. При данных условиях длину пробега α -частицы в кремнии можно принять равной 20 мкм. Толщина чувствительного (обедненного) слоя МЛФД составляет 8 мкм, поэтому наибольшую плотность дефектов α -частица создает в конце длины пробега [4, 5], в нашем случае, в подложке. Мощность потока α -частиц от изотопа ²⁴¹Am, попадающего на поверхность фотодиода определялась с помощью счетчика КС-014 и составляла $1 \cdot 10^3$ альфа/(см²·с). Облучение проводилось при комнатной температуре, напряжении питания диодов 20 В и проходило в 3 этапа: $3,3 \cdot 10^7$ альфа/см², $3 \cdot 10^8$ альфа/см² и $6,3 \cdot 10^8$ альфа/см².

Для измерения темнового тока и фототока применялся прибор Picoampmeter/Voltage Source Keithley 6487. Для определения коэффициента усиления МЛФД использовался светодиод с длиной волны 450 нм и импульсный генератор Г5-56. Длительность подаваемого на светодиод импульса составляла 100 нс, а частота - 1 кГц.

На рисунке 1 представлены вольт-амперные характеристики темнового тока МЛФД до и после облучения. На первом этапе диод подвергался облучению дозой до $3,3 \cdot 10^7$ альфа/см², а затем, после выдержки в течение 15 минут при комнатной температуре, измерялась ВАХ темнового тока. Полученные результаты показывают, что при рабочем напряжении смещения, равного 93 В, темновой ток увеличивается приблизительно в 8 раз. После облучения дозами $3 \cdot 10^8$ альфа/см² и $6,3 \cdot 10^8$ альфа/см² (второй и третий этапы) было получено увеличение темнового тока в 46 и 88 раз, соответственно.

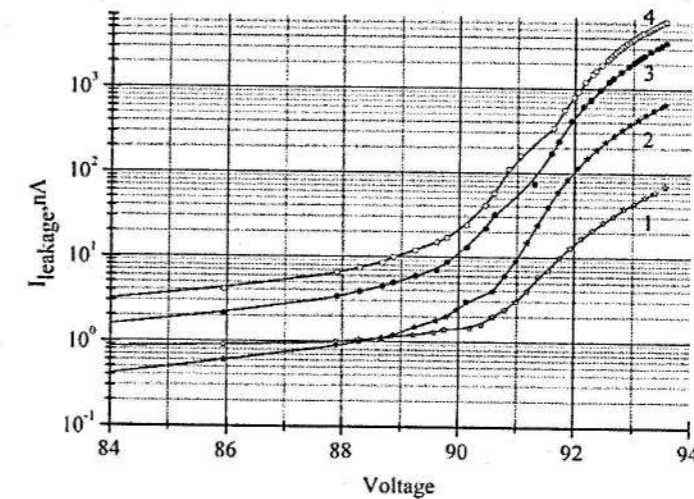

Рисунок 1. Зависимость темнового тока МЛФД от напряжения смещения.
1 – до облучения, 2 – после облучения дозой $3,3 \cdot 10^7$ альфа/см², 3 – после облучения дозой $3 \cdot 10^8$ альфа/см², 4 – после облучения дозой $6,3 \cdot 10^8$ альфа/см²

На рисунке 2 приведена зависимость коэффициента усиления МЛФД от напряжения смещения до и после облучения. Коэффициент усиления (M) оценивался по формуле $M = I_x/I_0$. Здесь I_0 – исходный фототок до усиления, а I_x – усиленный фототок. Исходный фототок измерялся в диапазоне напряжения смещения 20-30 В. В этом интервале напряжений коэффициент усиления принимается равным $M=1$. Усиленный фототок измерялся в области напряжений $U > 30$ В.

На первом этапе диод подвергался облучению дозой $3,3 \cdot 10^7$ альфа/см², после чего была измерена зависимость коэффициента усиления от напряжения смещения при комнатной температуре. Полученные результаты показывают, что при рабочем напряжении смещения (93 В) коэффициент усиления уменьшается на 38%. После облучения диода дозой $3 \cdot 10^8$ альфа/см² (второй этап) наблюдалось уменьшение коэффициента усиления на 81%. На третьем этапе диод подвергался облучению равному $6,3 \cdot 10^8$ альфа/см², а коэффициент усиления после этого уменьшился на 88% по сравнению со значением, полученном до этапов облучения.

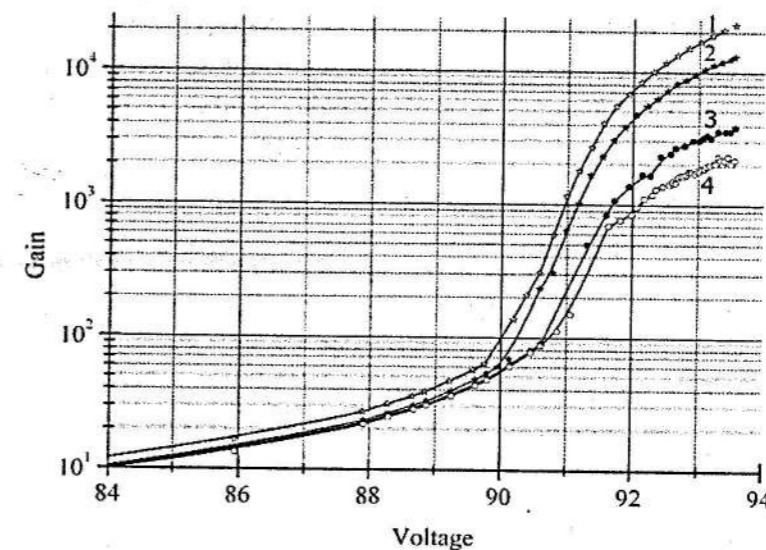

Рисунок 2. Зависимость коэффициента усиления МЛФД от напряжения смещения.
1 – до облучения, 2 – после облучения дозой $3,3 \cdot 10^7$ альфа/см², 3 – после облучения дозой $3 \cdot 10^8$ альфа/см², 4 – после облучения дозой $6,3 \cdot 10^8$ альфа/см²

Полный темновой ток лавинного фотодиода можно представить:

$$J_{\text{пол}} = J_{\text{пов}} + M \cdot J_{\text{ген}},$$

здесь $J_{\text{пов}}$ – не участвующий в усилении поверхностный темновой ток, $J_{\text{ген}}$ – ток зарядов, генерируемых в активном слое фотодиода и подвергающийся усилению, M – коэффициент усиления лавинного процесса. В современных диодах выполняется условие $J_{\text{пов}} \gg J_{\text{ген}}$, а при условии $M \geq 100$ выполняется условие $J_{\text{пов}} \ll M \cdot J_{\text{ген}}$ (или $J_{\text{пол}} \sim M \cdot J_{\text{ген}}$). Определено, что основной причиной увеличения темнового тока является образование в кремнии новых центров генерации, обеспечивающих увеличения темнового тока. При этом уменьшение лавинного фототока в приборе связано с уменьшением коэффициента усиления, вызванного увеличением темнового генерационного тока $J_{\text{ген}}$.

Для получения того же значения коэффициента усиления МЛФД после его облучения (например, $M = 2000$) необходимо увеличить напряжение смещения на 0,2 В по сравнению с напряжением смещения, прикладываемым до облучения. Несмотря на увеличение темнового тока и уменьшение коэффициента усиления, лавинные фотодиоды типа MAPD - 3NIP сохраняют свою работоспособность после облучения. Полученные результаты показывают, что исследуемые структуры микропиксельных лавинных фотодиодов имеют высокую радиационную стойкость по сравнению с лавинными фотодиодами других типов, что позволяет применять их в экспериментах с большим уровнем радиации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Y.Musienko, D.Renker, Z.Charifouline, K.Deiters, S.Reucroft, J.Swain, Nucl. Instrum. and Methods in Phys.Res, A610, (2009), 87–92.
2. Z.Sadygov, A.Zerrouk, R.Muxtarov, et. al. "Performance of a new micro-pixel avalanche photo diodes from Zecotek Photonics"// Nucl. Instrum. and Methods in Phys. Res., A 610 (2009) 381–383.
3. Sadygov Z. Ya. Russian Patent № 2316848, priority from 01.06.2006.
4. Claude Leroy and Pier, Giorgio Rancoita, Rep. Prog. Phys. 70, (2007), 493–625.
5. Bartolini.G. and Coche.A. Semiconductor detectors 1968. (<http://www.nist.gov/index.html>)

4,8 MEV ENERJİLİ ALFA ZƏRRƏCİKLƏRİNİN MİKROPIKSELLİ SELVARI FOTODİODLARIN FİZİKİ XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Mikropikselli selvari fotodiodlara (MSFD) alfa zərrəciklərin təsiri tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, $6,3 \times 10^8$ alfa/sm² doza selvari fotodiodlar üçün kritik doza deyil və şüalanmadan sonra qaranlıq cərəyanın və gücləndirmə əmsalının dəyişməsinə baxmayaraq diod öz işləmə qabiliyyətini saxlayır. Nəticələr göstərir ki, bu tip diodlar belə yüksək dozalı təcrübələrdə istifadə edilə bilər.

STUDY OVER THE INFLUENCE OF ALPHA PARTICLES WITH AN ENERGY OF 4.8 MEV TO THE PHYSICAL PROPERTIES OF MICRO-PIXEL AVALANCHE PHOTO-DIODES

Devoted to the investigation over the influence of alpha particles to micro-pixel avalanche photodiodes MAPD). The consequences indicated that a dose of $6,3 \times 10^8$ alpha/sm² is not critical one for MAPD and in spite, the change of the dark current and the acceleration factor, diode maintains its working ability. The results show that these types of diodes can be used in such higher dosed experiments

Рецензент: д.т.н Р.Н.Набиев

METEOROLOQIYA

İLDIRIM HADİSƏLƏRİNİN PROQNOZUNDA DAYANIQSIZLIQ İNDEKSLƏRİNİN TƏTBİQİNİN TƏHLİLİ

N.Ş. Hüseynov, B.M. Məlikov

"Azəraeronaviqasiya" Hava Hərəkəti İdarəsi

Məqalədə qalxan hava hissəciyi haqqında nəzəriyyəyə əsaslanaraq atmosferdə dayanıqsızlığın proqnostik indeks və parametrlərinin təhlili və Azərbaycan ərazisində ildırımın proqnozunda dayanıqsızlıq indekslərinin tətbiqinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi yerinə yetirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, aviasiya üçün təhlükə daşıyan ildırım, turbuləntlik, intensiv yağıntılar, buzlaşma, elektricləşmə, külək sürüşməsi kimi bir sıra meteoroloji hadisələr dayanıqsız atmosferdə baş verən intensiv konvektiv proseslərlə səciyyələnir. Qeyd edilən təhlükəli hadisələr bir çox hallarda aşağı troposferdən tropopauza səviyyəsinə qədər intensiv inkişaf edən konvektiv proseslər nəticəsində formalaşan topa-yağış buludları ilə birbaşa bağlıdır. Buna görə də topa-yağış buludlarının (Cb) inkişafı üçün əlverişli atmosfer şəraitinin dəqiq proqnozlaşdırılması aviasiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Topa-yağış buludlarının müşahidəsi, ildırım ocaqlarının koordinat, kinetik və kəmiyyət parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi, ümumiyyətlə, atmosferdə konvektiv proseslərin qiymətləndirilməsi üçün müasir telemetrik sistemlər tətbiq olunur. Bunlara misal olaraq meteoroloji peyk sistemləri, dopler radiolokatorları, aeroloji radiozondları misal göstərmək olar. Qeyd edilən texniki vasitələrin istifadəsi real rejimdə təhlükəli atmosfer hadisələrinin müşahidəsinə və konvektiv proseslərin qiymətləndirilməsi üçün lazımı termodinamik hündürlüklər üzrə temperatur (T), şaquli temperatur qradienti (γ), psevdopotensial temperatur (θ), rütubətliyin şaquli paylanması (q) və s. kəmiyyətlərin ölçülməsinə və ya hesablanmasına imkan verir.

Təhlükəli atmosfer proseslərinin obyektiv qiymətləndirilməsinin mühümlüyünü nəzərə alaraq, operativ praktikada uzun illər ərzində ildırımların proqnozlaşdırılması üçün müxtəlif üsullarla hesablanmış diaqnostik parametrlər və indekslər tətbiq olunmaqdadır. Bunlara misal olaraq Şoulter İndeksi (SI), Lifted İndeksi (LI), CAPE, Total Totals (TT), Cross Totals (CT), Vertical Totals (VT), Vaytinq kəmiyyətini və Sosin, Reşetov, Beyli üsullarını misal göstərmək olar [1, 2]. Qeyd edilən proqnostik parametrlər müxtəlif ərazilərin regional, oroqrafik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dağlıq, düzənlik və s. ərazilər üçün hesablanmışdır.

Məqalənin əsas məqsədi qalxan hava hissəciyi haqqında nəzəriyyəyə əsaslanaraq atmosferdə dayanıqsızlığın proqnostik indeks və parametrlərinin baza prinsiplərinin təhlili və Azərbaycan Respublikası üçün müvafiq üsulların tətbiqinin effektivliyinin müəyyənləşdirilməsidir.

İşin yerinə yetirilməsində məlumat mənbəyi olaraq Aviasiya Meteoroloji Mərkəzinin meteoroloji məlumat bazasından və Maştağa aeroloji stansiyasının ilin isti dövrü (aprel-sentyabr) üzrə radiozond məlumatlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın aparılması üçün ilkin kəmiyyətlər kimi yer səthi yaxınlığında havanın temperaturu, nisbi rütubətliyi və 850, 500 hPa izobarik səthlər üzrə atmosferin termodinamik parametrlərinin paylanma kəmiyyətlərindən istifadə olunmuşdur.

Yer səthindən adiabatik qanunauyğunluqla qalxan rütubətli hava hissəciyinin daxilində baş verən termodinamik proseslərin konvektiv buludda baş verən proseslərə uyğunluq nəzəriyyəsi ilk dəfə 1938 ildə Byerkens tərəfindən irəli sürüldüyü müddətdən atmosferdə dayanıqsızlığı qiymətləndirmək üçün uzun illərdir tətbiq olunan ən etibarlı nəzəriyyədir [2, 3].

Bu sadə ideya aşağıdakı şərtlərə əsaslanır:

- qalxan hava hissəciyi ətraf mühitlə qarışdırılır;
- qalxan hava hissəciyinin təzyiqi hər bir hündürlük səviyyəsində ətraf mühitin təzyiqinə bərabərdir;
- qalxan hava hissəciyi kondensasiya səviyyəsinə qədər quru adiabat, ondan yuxarı isə rütubətli adiabat üzrə qalxır;
- kondensasiyaya məruz qalmış su damcıları buzlaşma halına keçmədən yağıntı kimi düşür.

Yəni, termodinamikanın I qanununa uyğun olaraq adiabatik qalxan hava hissəciyinin ətraf mühitlə istilik mübadiləsi olmadan, genişlənərək daxili enerjisini dəyişməsinə aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$\frac{dQ}{dt} = \frac{dU}{dt} + p \frac{dV}{dt} = \frac{dH}{dt} - V \frac{dp}{dt} = 0 \quad (1)$$

Burada, Q – İstilik miqdarı, t – zaman, U – hissəciyin daxili enerjisi, p – hissəciyin təzyiqi, V – hissəciyin həcmi, H – hissəciyin istilik tutumudur.

Şübhəsiz ki, istənilən nəzəriyyədə olduğu kimi reallıqda bu nəzəriyyəni də məhdudlaşdırın bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər mövcuddur. Bunlara hava hissəciyinin ətraf mühitdən tam təcrid olunmasının qeyri-mümkünlüyü, konvektiv buludun daxilində düşmüş radiozondun ətraf mühitdən təcrid olunması, ildırımli buludun daxilində dinamik effektlərin təsiri nəticəsində təzyiqin sıçrayışla dəyişməsi və s. misal göstərmək olar.

Lakin bu məhdudluqlara baxmayaraq qalxan hava hissəciyi haqqında nəzəriyyə atmosferdə potensial dayanıqsızlığın qiymətləndirilməsi və intensiv konvektiv hadisələrin qısamüddətli proqnozlarının hesablanması üçün effektivliyini doğruldur. Bundan əlavə xüsusi laborator cihazlarla təchiz olunmuş təyyarə ölçmələrinin nəticələri Cb buludlarında proseslərin adiabatik baş verməsini təsdiq etmişdir [1, 4, 5].

Qalxan hava hissəciyi haqqında nəzəriyyə aşağıdakı klassik sxem üzrə izah olunur:

1. Yer səthi yaxınlığında götürülmüş isti rütubətli hava hissəciyinin daxilində ilkin termodinamik kəmiyyətlər p_0, T_0, T_{d0} qəbul edilir.
2. Hava hissəciyi kondensasiya səviyyəsinə (LCL – Lifting Condensation Level) qədər quru adiabat üzrə qaldırılaraq yeni p, T, T_d kəmiyyətlərinə uyğun potensial temperatur θ_0 və rütubətlik tutumu q_0 qiymətlərini alır.
3. Sonra rütubətlənmiş hava hissəciyi rütubətli adiabat üzrə qalxaraq onun daxilində kəmiyyətlər ekvivalent potensial temperatur θ_{e0} və rütubətlik tutumuna q uyğun qiymətlərini (p, $T=T_d$) alır. Əgər bu proses nəticəsində hissəcik ətraf mühitdən yüngül olarsa müvafiq səviyyə sərbəst konveksiya səviyyəsi (LFC – Level of Free Convection) adlanır və atmosferdə dayanıqsızlıq şəraitinin mövcudluğu qeyd edilir. Bu zaman proses konveksiya tarazlığı (EL – Equilibrium Level) səviyyəsinə qədər davam edir.

Sinoptik meteorologiyada diaqnostik parametrlər kimi ölçülməsi mümkün olan meteoroloji elementlər (temperatur T, rütubətlik R, atmosfer təzyiqi P) və ya həmin əsas meteoroloji elementlərdən hesablanan kəmiyyətlər (potensial temperatur θ , xüsusi rütubətlik tutumu r) prediktor kimi götürülə bilər. Dosvelə görə [2, 3] diaqnoz və proqnoz arasında aşağıdakı riyazi asılılıq mövcuddur. Tutaq ki, Φ atmosfer şəraitini bildirən n qiymətli vektoru ifadə edir.

$$\Phi = (\psi_1, \psi_2, \dots, \psi_n). \quad (2)$$

Bu vektor $t=t_0$ zamanında X vektorunun funksiyası olduğunu nəzərə alsaq onda

$$\Phi = \Phi(X, t=t_0) = \Phi_0. \quad (3)$$

Beləliklə, hesablama metodu üzrə proqnozun əsas prinsipi kimi məlum başlanğıc şəraitə uyğun kəmiyyətlərə görə gələcək şəraitin hesablanması aşağıdakı riyazi düsturla ifadə etmək olar:

$$\Phi(X, t = t_0 + \delta t) = \Phi(X, t = t_0) + \delta t \left. \frac{\partial \Phi}{\partial t} \right|_{t=t_0} \quad (4)$$

Deməli, atmosferin gələcək halı onun başlanğıc halının və δt zamanında dəyişməsi ilə ifadə edilir:

$$\frac{\partial \Phi}{\partial t}(X, t) = f[\Phi(X, t)] \quad (5)$$

Bu düstur meteoroloji elementlər sahəsinin fəzada trendini ifadə edir və proqnozların riyazi modellərində trend sistem tənliklər vasitəsilə ifadə olunur.

Proqnozun doğrulması üçün hesablama parametrləri ilə proqnozlaşdırılan şərait arasında nisbətən uzunmüddətli korrelyasiyanın mövcud olması vacib şərtlərdən biridir. Aydındır ki, zaman keçdikcə diaqnostik parametri təşkil edən kəmiyyətlər dəyişir, bununla əlaqədar olaraq proqnostik parametrin tendensiyası və proqnozun dəqiqliyi aşağı düşür.

Diaqnostik parametrləri hesablama metodlarına görə aşağıdakı təsnifat üzrə bölmək olar: ölçülən parametrlər, hesablanan parametrlər, törəmə və ya inteqral vasitəsilə hesablanmış parametrlər, kombinə edilmiş parametrlər və indekslər.

Praktikada tətbiq olunan ildırımın proqnozlaşdırılma metodları yuxarıda qeyd edilmiş qalxan hava hissəciyi haqqında nəzəriyyəyə əsaslanır. Əksər dayanıqsızlıq indekslərinin hesablanmasında hissəciyin daxilində dayanıqsızlığı şərtləndirən başlanğıc şəraitin (p_0, T_0, T_{d0}) nəzərə alınması vacib məsələdir [6, 7]. Çünki konveksiya prosesinin inkişafı başlanğıc termodinamik şəraitdən birbaşa asılıdır.

Məlumdur ki, başlanğıc qalxan hissəciyin (MUP – Most Unstable Parcel) seçilməsi son nəticəyə böyük təsir göstərir. Bunu müqayisə etmək üçün iki identik metodun Şoulter (SI) və Lifted İndeksinin (LI) tətbiqini nəzərdən keçirək. Hər iki metod 500 hPa səviyyədə ətraf mühit və qalxan hava hissəciyi arasında fərqə əsasən orta troposferdə dayanıqsızlığın hesablanmasını nəzərdə tutur (6, 7). Lakin, burada dayanıqsız qalxan hava hissəciyinin (MUP) ilkin səviyyələri (müvafiq olaraq 850 hPa və 950 hPa) müxtəlif olduğu üçün hesablama nəticələri, yəni indekslərin qiymətləri də fərqlənir.

$$SI = T_{500} - T_{p850} \quad (6)$$

$$LI = T_{500} - T_{p950} \quad (7)$$

Burada, T_{500} – 500 hPa izobarik səviyyədə ətraf mühitin temperaturu, T_p isə müvafiq olaraq 850 hPa və 500 m səviyyələrdən 500 hPa səviyyəyə rütubətli adiabat üzrə qaldırılmış hava hissəciyinin temperaturudur. Bir çox ədəbiyyatlarda LI-nin hesablanması üçün hava hissəciyinin başlanğıc hündürlüyü kimi yer səthindən 50 mb hündürlük səviyyəsi götürülür ki, bu da şərti olaraq (aeroloji diaqramda) 950 hPa səviyyəyə yəni təxminən 500 m hündürlüyə uyğundur.

Konveksiyanın fiziki mahiyyətinə əsasən atmosferdə adiabatik qalxan hava hissəciyi nə qədər isti və rütubətli olarsa, proses bir o qədər intensiv baş verir. Bu da dayanıqsızlığın kriterial qiymətlərinin hesablanmasında SI və LI-nin daha kiçik mənfi qiymətlərinin atmosferdə konvektiv proseslərin intensivliyinə mütənəsibliyinin göstəricisi kimi qəbul edilir. Cədvəl 1-də SI, və LI kəmiyyətlərinin atmosferdə dayanıqsızlığın intensivliyini əks etdirən kriterial qiymətləri verilmişdir [2, 5]:

Yuxarıda qeyd edilmiş metodlar nə qədər məntiqli olsalar da təcrübəyə əsasən bir sıra hallarda onların özünü doğrultmadığı aşkar olunmuşdur. SI və LI vasitəsilə ildırım hadisəsinin

proqnozlaşdırılması mülayim enliklərdə siklonun isti sektorunda qalxan hava axınlarında özünü doğruldu. Qütb hava axınları zamanı və ya qışda yağıntılardan proqnozlaşdırılmasında bu indekslərin tətbiqi özünü doğrultmadığı müəyyən olunmuşdur. Ona görə də Şoulter və ya Lifted İndeks metodlarının ildırımın proqnozlaşdırılmasında tətbiqi zamanı sinoptik şərait mütləq nəzərə alınmalıdır, əks halda LI və SI kəmiyyətləri yararsız ola bilər.

Cədvəl 1

Şoulter (SI) və Lifted indekslərinin (LI) dayanıqsızlığın intensivliyini müəyyənləşdirən kriterial qiymətləri

Kriterial qiymət	Atmosferin halı	İldırımın ehtimalı
>11	Hədsiz dayanıqlı vəziyyət	Ehtimal edilmir
8 – 11	Çox dayanıqlı vəziyyət	Ehtimal edilmir
4 – 7	Dayanıqlı vəziyyət	Ehtimal edilmir
0 – 3	Adətən dayanıqlı vəziyyət	Ehtimal edilmir
-1 -3	Az dayanıqlı	Mümkündür
-4 – -5	Dayanıqsız	Ehtimalı var
-6 – -7	Yüksək dayanıqsız	Güclü ildırım
< -7	Hədsiz dayanıqsız	Şiddətli ildırım, tornado

Atmosferdə dayanıqsızlığın hesablanması üçün tətbiq olunan digər bir proqnostik parametr kimi Total-Totals (TT) kəmiyyətini də misal göstərmək olar. Bu kəmiyyətin hesablanması aşağıdakı düstura görə yerinə yetirilir [3].

$$TT = T_{850} - T_{d850} - 2T_{500} \quad (8)$$

SI və LI dayanıqsızlıq indekslərinin çatışmayan səbəblərindən biri də onların yalnız bir hündürlük səviyyəsində (500 hPa) dayanıqsızlığı qiymətləndirilməsinə imkan verməsidir. Bununla əlaqədar olaraq bütün troposfer üzrə qeyri-sabit stratifikasiyanın paylanması müəyyənləşdirilməsinə imkan verən konvektivliyin potensial enerjisinin (CAPE – Convective Available Potential Energy) hesablanması daha məqsədəuyğun sayılır. CAPE troposferdə 100 hPa səviyyələr üzrə dayanıqsızlıq enerjisinin (Coul/kq) cəminə bərabər olub aşağıdakı formulla hesablanır:

$$CAPE = \sum_{LCL}^{EL} a \cdot \Delta z \quad (9)$$

$$a = \frac{T_p - T_e}{T_e} \cdot 9,8 \quad (10)$$

Burada, a – hissəciyin qalxma təcili, Δz – qalxma səthinin qalınlığı, T_p – hissəciyin temperaturu, T_e – ətraf mühitin temperaturudur.

Formuldan görüldüyü kimi dayanıqsızlıq enerjisinin qiyməti izobarik səth boyu qalxan hava hissəciyinin təcili ilə əlaqələndirilir. Aydındır ki, dayanıqsızlıq enerjisinin potensialı nə qədər böyük olarsa ildırım və ya digər təhlükəli konvektiv hadisələrin inkişaf etmə ehtimalı bir o qədər çox olar. Cədvəl 2-də CAPE-nin müxtəlif qiymətlərinə müvafiq dayanıqsızlıq proseslərin şiddəti qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 2

CAPE-nin atmosfer dayanıqsızlığı üzrə qradasiyal

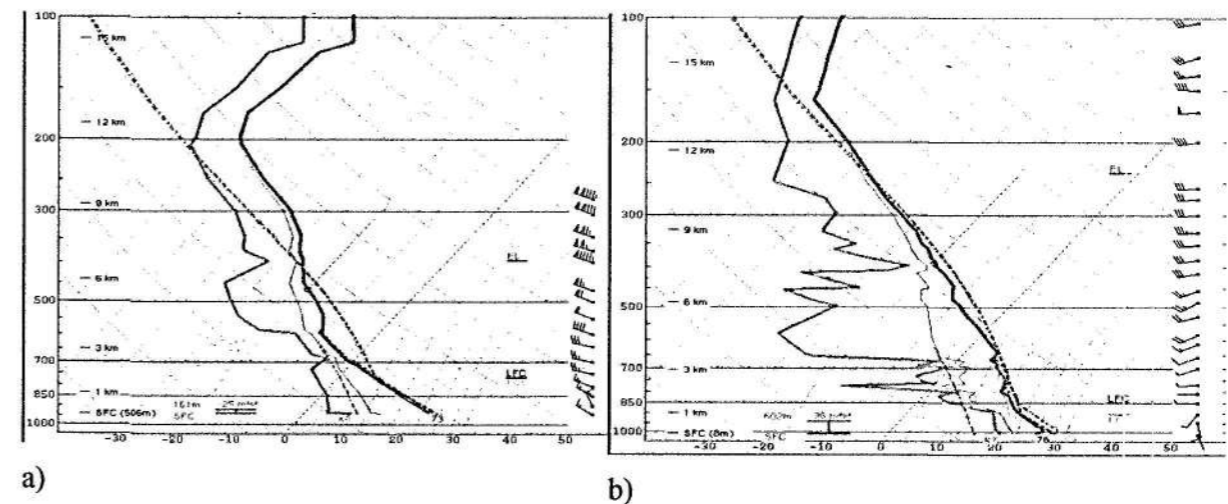
CAPE (Coul/kq)	Dayanıqsızlığın intensivliyi
0 – 999	Zəif dayanıqsızlıq
1000 – 2500	Mülayim dayanıqsızlıq
2500 – 4000	Güclü dayanıqsızlıq
>4000	Ekstremal (şiddətli) dayanıqsızlıq

Cədvəl 2-dən görüldüyü kimi CAPE yuxarı qiymətləri dayanıqsızlığın artmasına mütənəsibdir.

Yuxarıda qeyd edilən hesablamada üsulları proqnostik parametrlərin qiymətlərinə əsasən atmosferdə dayanıqsızlığın sadə üsulla, vaxt itirmədən hesablanmasına və ümumiyyətlə verilmiş formulalara əsasən müvafiq alqoritmlərin qurulması vasitəsilə avtomatik qaydada hesablanmasına imkan verir.

Lakin bəzi hallarda yalnız bir proqnostik parametrdə və yaxud da qrafik analiz aparılmadan hesablanmış kəmiyyətin qiymətinə əsasən dayanıqsızlığın qiymətləndirilməsi praktiki cəhətdən ödənişliyi doğrultmaya bilər. Misal üçün şəkl. 1-də verilmiş nümunədə aeroloji diaqram üzərində təxminən CAPE-nin eyni qiymətlərinə uyğun dayanıqsızlığın hündürlük üzrə müxtəlif paylanması halını nəzərdən keçirək.

Konveksiya prosesinin fiziki mahiyyətinə əsasən dayanıqsızlıq şəraiti troposferdə şaquli olaraq nə qədər qalın səth boyu inkişaf edərsə, prosesin intensivliyi də bir o qədər güclü olar [2, 4]. Görüldüyü kimi sağ şəkildə (şəkl. 1b) qurulmuş aeroloji diaqramda soldakına (şəkl. 1a) nisbətən qeyri-sabitlik zonası daha yüksək təbəqəyə yayılmışdır ki, bu da konveksiyanın inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin mövcud olduğunu göstərir.

Şəkl. 1. Aeroloji diaqramlarda CAPE-nin eyni qiymətində fərqli şaquli paylanmasının müqayisəsi.

Praktikada SI, LI və CAPE-nin qrafik, riyazi qradienti və avtomatik hesablama metodları tətbiq olunur. Qrafik üsul aeroloji diaqram üzərində stratifikasiya və hal əyrilərinin standart adiabat və rütubətlik əyrilərinə nəzərən keçirilməsinə əsasən hesablanır. Məsələn, SI və LI-nin qrafik üsulla qiymətləri aşağıdakı qayda üzrə müəyyənləşdirilir. Aeroloji diaqram (şəkl. 1) üzərində stratifikasiya əyrisi və depeqram qurulduqdan sonra müvafiq olaraq temperatur və şəh nöqtəsinin 950 və ya 850 hPa səviyyədəki başlanğıc qiymətindən xüsusi rütubətlik tutumu (çəhrayı qırıq-qırıq) və quru adiabat (düz yaşıl) xətlərinə paralel qaldırılaraq onların kəsişmə nöqtəsində baxılan

səthlərin kondensasiya səviyyələri (LCL – Lifted Condensation Level) tapılır. Kondensasiya səviyyəsindən başlayaraq rütubətlik adiabatına (səlis çəhrayı xətlər) paralel hal əyrisi qaldırılır və 500 hPa izobarik səviyyədə ətraf mühit və hissəciyin temperaturu fərqinə əsasən SI və ya LI indekslərinin qiymətləri hesablanır.

Göründüyü kimi hər iki kəmiyyətin hesablanmasında hədlərdən biri 500 hPa səviyyədə ətraf mühitin temperaturunun qiyməti dəyişməz qalır. Dəyişən hədd 850 və ya 950 hPa izobarik səviyyələrdən 500 hPa səthə adiabatik qalxan hava hissəciyinin temperaturudur (T_p) ki, bu kəmiyyətləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi qrafik və ya riyazi üsulla müəyyənləşdirmək olar. Alınan nəticələrin dəqiqliyini yoxlamaq məqsədilə qrafik və riyazi üsulla əldə edilmiş kəmiyyətləri müqayisə edək. Bunun üçün bizə yalnız T_p -nin qiymətini hesablamaq lazımdır, çünki T_c -nin radiozond vasitəsilə ölçülmüş qiyməti məlumdur.

T_p -nin hesablanması üçün təklif olunan aşağıda verilmiş düstur üzrə hesablamaların nəticələri həqiqətə uyğun olmayan kəmiyyətlər vermişdir [8]. Məsələn, hesablamaların birində 500 hPa səviyyədə hissəciyin temperaturu 288° K (+15°C) alınmışdır ki, bu da mümkün deyil. Eləcə də, digər hesablamaların nəticələrini misal göstərmək olar ki, burada SI və LI indekslərinin qiyməti -15-dən çox alınmışdır və bu da katastrofik kəməliyə uyğundur.

$$T_p = ((1/1/(SDP - 56) + \log(ST/SDP)/800)) + 56 \quad (10)$$

Burada, T_p – hissəciyin temperaturu, SDP – yer səthi yaxınlığında şəh nöqtəsi temperaturu (K), ST – yer səthi yaxınlığında havanın temperaturu (K).

Aşağıda təklif olunan empirik düsturlar qalxan hava hissəciyinin mərhələlər üzrə hesablanması zamanı daha etibarlı nəticələrin əldə olunmasına imkan verir.

1. Hava hissəciyinin quru adiabat üzrə qalxdığı CL kondensasiya səviyyəsi hesablanır:

$$CL = 122 * (ST - SDP)$$

Burada ST yer səthi yaxınlığında havanın temperaturu, SDP şəh nöqtəsi temperaturudur.

2. CL kondensasiya səviyyəsində təzyiq (PCL) hesablanır:

$$PCL = P_0 * \left(\frac{ST - 0.0098 * CL}{ST} \right)^{\frac{g}{R * 0.0098}}$$

Burada P_0 başlanğıc səviyyədə təzyiqin qiyməti,

3. Kondensasiya səviyyəsində təzyiqin qiyməti ilə 500 hPa təzyiq arasında fərq (PD) müəyyənləşdiririk:

$$PD = PCL - 500$$

4. CL səviyyəsində havanın temperaturu TCL hesablanır:

$$TCL = ST - 0.0098 * CL$$

5. Qeyri-sabit stratifikasiya təbəqəsinin qalınlığını (DZ) müəyyənləşdiririk:

$$DZ = PD * 100 / 9.8$$

6. 500 hPa səviyyədə hissəciyin temperaturunu hesablayırıq:

$$T_{p500} = TCL - 0.0065 * DZ$$

Verilmiş üsulla riyazi və qrafik hesablamaların nəticələrinə görə T_{p500} -nin əldə olunmuş

qiymətləri arasında orta xəta kiçik (təxminən 0.8°C) alınmışdır.

Hər hansı bir dayanıqsızlıq indeksinin operativ praktikada ildırımın proqnozlaşdırılmasında tətbiqi sinoptik şəraitə əsasən qiymətləndirilməlidir. Yəni verilmiş ərazi üçün ildırımın diaqnostik parametri tətbiq edilmiş proqnozun standart proqnozla müqayisəsi yaxın statistik korrelyasiya verirsə, onda həmin diaqnostik parametri effektiv hesab etmək olar [9, 10].

Yuxarıda qeyd edilən dayanıqsızlıq indekslərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində aeroloji məlumatları əsasında qiymətləndirilməsi göstərmişdir ki, ildırımlı qünlər ərzində CAPE 60%, Lifted İndeksi LI – 20%, Şoulter İndeksi SI – 78%, Total Totals TT isə 60% özüntü doğrudur. Eyni zamanda ilin isti dövrü üçün bu kəmiyyətlər ildırımsız günlər üçün də qiymətləndirilmişdir və alınan orta nəticələr 55-65% civarında dəyişmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov N.Ş. Sinoptik meteorologiya. Bakı, 2011, Səda nəşriyyatı, 315 s.
2. Doswel C.A., Brooks H.E., and Maddox R.A., 1996: Flash flood forecasting: An ingredients-based methodology. *Wea. Forecasting*, 11, 560–581.
3. Doswell C., Schutz D., 2006: On the use of indices and parameters in forecasting severe storms. *Electronic J. Severe Storms Meteor.*, 1(3), 1-22.
4. Banacos, P.C., and Schultz D.M., 2005: The use of moisture flux convergence in forecasting convective initiation: Historical and operational perspectives. // *Wea. Forecasting*, 20, 351–366.
5. Huseynov N., Malikov B., 2009: Regularity of distribution of precipitations on the airports of Azerbaijan Republic // “Advances in Geosciences” (An Open Access Journal for Refereed Proceedings and Special Publications), Vol. 20.
6. Гусейнов Н.Ш., Меликов Б.М., 2009: Оценка индексов неустойчивости стратификации атмосферы. // Труды Географического Общества Азербайджана XIV том, Географические проблемы обеспечения экологической безопасности природно-хозяйственных систем, стр. 409-415.
7. Johns R.H., and Doswell C.A., 1992: Severe local storms forecasting. // *Wea. Forecasting*, 7, 588–612.
8. Agostini Manzato, Griffith Morgan, 2003: Evaluating the sounding instability with the Lifted Parcel Theory. // *Atmospheric research* 67-68, p. 455-473.
9. Huseynov N., Malikov B., 2008: Statistical analysis of the storms event at the airdrome Baku. Modeling of the accuracy isolines of the storms registration systems // “Atmospheric Research”, vol. 93, p. 93-98.
10. Wilks, 2006: Statistical Methods in the Atmospheric Sciences, 2d ed. Academic Press, 627 pp.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №EIF-2011-1(3)-82/39/2

АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ ИНДЕКСОВ НЕУСТОЙЧИВОСТИ В ПРОГНОЗИРОВАНИИ ГРОЗ Н.Ш. Гусейнов, Б.М. Меликов

В статье рассмотрены базовые принципы разработки прогностических индексов на основе теории поднимающейся воздушной частицы. Также оценена эффективность внедрения индексов неустойчивости при прогнозе гроз над территорией Азербайджана.

**EVALUATION OF INSTABILITY INDICES
IMPLEMENTATION IN STORM FORECASTING**

N.Sh. Huseynov, B.M. Malikov

In this article basic principles of stability indices are considered on the basis of the theory of atmospheric parcel buoyancy. The effectiveness of some instability indices was evaluated for the storm forecasting at the Azerbaijan.

Rəyçi: t.ə.d. T. İ. Nizamov

Hörmətli oxucular!

«Elmi Məcmuələr» jurnalına abunə yazılmaq və ya ayrı-ayrı nömrələrini almaq istəyirsinizsə redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km

Milli Aviasiya Akademiyası.

Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

E-mail hasanov@naa.edu.az

ƏLMI MƏCMUƏLƏR (QOXRU NƏMƏSİ)

**СИНТЕТИЧЕСКИЕ МАСЛА НА ОСНОВЕ ЦИКЛОГЕКСИЛОВЫХ
ЭФИРОВ ЭТИЛЕН - И ПРОПИЛЕНГЛИКОЛЕЙ**

С.Б Зейналов*, Р.Н Будагова*, Н.А. Касумова**

**Институт Химических Проблем им. академика М.Ф. Нагиева
Национальной Академии Наук Азербайджана
e-mail: chem@science.az*

***Национальная Академия Авиации*

Синтезированы циклогексильные эфиры этилен и пропилен гликолей и органических кислот. Исследованы их вязкостно-температурные свойства. Определены физико-химические показатели синтезированных эфиров соответствующих кислот.

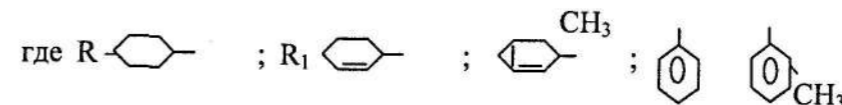
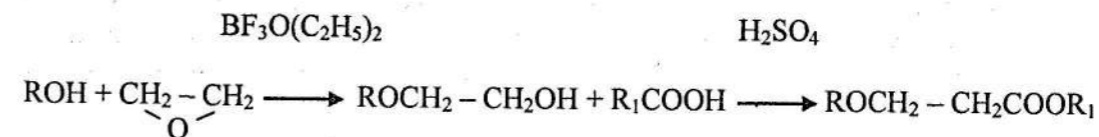
Ключевые слова: эфиры гликолей, нафтеновые кислоты, реакция оксиалкилирования, синтетические масла, поверхностно-активные вещества, полимерные композиции.

Циклогексильные эфиры этилен - и пропиленгликолей обладают комплексом полезных свойств, а именно, хорошими вязкостно-температурными свойствами, низкой температурой застывания, высокой термоокислительной стабильностью. Благодаря этим эксплуатационным свойствам они успешно применяются в качестве пластификаторов в полимерных композициях синтетических масел, поверхностно-активных веществ и в составе композиций для обезвоживания и обессолевания нефтяных эмульсий /1,2/.

Ранее нами были получены эфиры монокарбоновых кислот и циклических спиртов, обладающие низкой температурой застывания, высокой термо-окислительной стабильностью и лучшими вязкостно-температурными свойствами /3/. Эфиры, полученные на основе нафтенных кислот и одноатомных спиртов нормального строения, обладают высоким индексом вязкости, низкой температурой застывания и хорошей термоокислительной стабильностью /4/. Эфиры, полученные на основе спиртов и кислот нафтенного ряда, обладают высоким уровнем вязкости и лучшими вязкостно-температурными свойствами, чем эфиры нафтенных кислот и одноатомных алифатических спиртов /5-7/.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Представленная работа посвящена синтезу и исследованию свойств циклогексильных эфиров этилен - и пропиленгликолей. Эфиры были синтезированы реакцией оксиалкилирования циклогексанола с оксидами этилена и пропилена в присутствии эфирата трехфтористого бора. Во второй стадии моноциклогексильные эфиры подвергались этерификации с одно-и двух основными карбоновыми и одноосновными нафтенными кислотами в присутствии серной кислоты по следующей схеме:

Использовались реактивные карбоновые кислоты, а нафтеновые: циклогексен- и метилциклогексеновые кислоты были синтезированы реакцией диенового синтеза акриловой и метакриловой кислот с дивинилом.

В ходе исследования, было выявлено, что реакция этерификации с циклогексоксиэтанолом по времени протекает быстрее, чем с циклогексоксипропанолом, состоящая из смеси двух спиртов, вследствие наличия в составе последнего вторичной гидроксильной группы, которая менее реакционно способна, нежели первичная. С увеличением молекулярного веса выход эфиров понижается, а температура вспышки и кипения, а также плотность и показатель преломления увеличиваются.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Состав и структуры синтезированных соединений были установлены ЯМР ^1H и ИК-спектроскопией, а чистота эфиров ГЖХ анализом. ИК спектры сняты на спектрометре UR-20 в микрослое суспензии с вазелиновым маслом. ЯМР ^1H – спектры сняты на приборе "Tesla BS – 487 C" с внутренним стандартом ГМДС (гексаметилдисилоксан), с рабочей частотой 80 МГц в растворе CCl_4 , концентрацией образцов 10-15%. Газожидкостной хроматографией (ГЖХ) проводили анализ на хроматографе ЛХМ-80, с катарометром, длина колонки 2000 мм, диаметр 3 мм, где в качестве неподвижной фазы использовался полиэтиленгликольадипинат (ПЭГА) в количестве 15%, нанесенный на инзенский кирпич. Температура колонки, детектора и испарителя, соответственно, равны 200°, 210°, 230°C. Газом носителем служил гелий, скорость которого равна 1,8 л/ч. Ход реакций контролировался также по изменению показателя преломления определяемого на рефрактометре ИРФ-454Б.

Согласно существующим методикам и ГОСТам, предъявляемым к синтетическим маслам, были определены кислотное число, термоокислительная стабильность, лакообразование и испарение, а также динамическая вязкость эфиров.

Этерификацию проводили в среде толуола при температуре 110-120°C и продолжительности 5-7 часов. В качестве катализатора использовали серную кислоту. Выход целевых продуктов составил 66-89%. Синтезированные эфиры представляют собой маслянистые светло-желтого цвета жидкости. Выходы и физико-химические показатели полученных эфиров, соответствующих кислот представлены в ниже приведенной таблице.

Как видно из данных таблицы и результатов анализов, вязкостнотемпературные свойства эфиров зависят от их строения. Эфиры на основе карбоновых кислот обладают низкой температурой застывания и хорошими вязкостно-температурными свойствами при низких температурах. Эфиры на основе нафтенных кислот характеризуются низкой температурой застывания и высоким индексом вязкости. Эфиры на основе двухосновных кислот – высокой термоокислительной стабильностью и уровнем вязкости.

На основании полученных данных, было сделано заключение, что синтезированные соединения обладают высокими эксплуатационными свойствами и могут быть применены как базовые масла для создания арктических, северных и всесезонных низкозастывающих смазочных материалов.

ВЫВОДЫ

Синтезированы циклогексоловые эфиры этилен - и пропиленгликолей и органических кислот, исследованы их вязкостно-температурные свойства. Показано, что полученные соединения обладают высокими эксплуатационными свойствами и могут быть использованы как синтетические масла.

Таблица Выходы и физико-химические показатели синтезированных циклогексоловых эфиров гликолей

№	Названия соединений	Выход, масс. %	$T_{\text{кип.}}^{\circ\text{C}}$ мм. рт.ст.	$T_{\text{вспышки}}^{\circ\text{C}}$	$T_{\text{застыв.}}^{\circ\text{C}}$	n_d^{20}	d_4^{20}	Вязкость кинемат. СТС		Индекс вязкости
								100	50	
1.	Циклогексоксиэтиловый эфир каприловой кислоты	89	168-171/2	178	-72	1,4525	0,9504	1,8	4,2	112
2.	Циклогексоксипропиловый эфир каприловой кислоты	78	176-188/2	186	-63	1,4460	0,9602	2,2	5,5	134
3.	Циклогексоксиэтиловый эфир циклогексенкарбоновой кислоты	85	200-202/3	210	-60	1,4760	0,9975	3,1	11,6	143
4.	Циклогексоксипропиловый эфир циклогексенкарбоновой кислоты	75	203-215/3	218	-56	1,4730	1,0236	3,4	12,4	162
5.	Циклогексоксиэтиловый эфир метилциклогексенкарбоновой кислоты	82	207-209/3	220	-48	1,4800	1,0106	4,7	13,9	170
6.	Циклогексоксипропиловый эфир метилциклогексенкарбоновой кислоты	73	210-222/2	225	-46	1,4770	1,0672	4,1	13,6	129
7.	Дициклогексоксиэтиловый эфир адипиновой кислоты	69	227-230/3	254	-42	1,4790	1,0526	5,2	17,7	137
8.	Дициклогексоксипропиловый эфир адипиновой кислоты	66	234-246/4	260	-40	1,4785	1,0610	5,0	18,2	118

ЛИТЕРАТУРА

1. С.Б.Зейналов, Л.С.Агаева, Т.Н.Шахтактинский //Азерб.хим.ж.1983, №4, с.77.
2. С.Б.Зейналов, Л.С.Агаева //Азерб.хим.ж., 1984, №2, с.25.
3. С.Б.Зейналов, Л.С.Агаева, Т.Н.Шахтактинский //А.С.735611 (СССР), опубл. Б.И.,1980,№19.
4. С.З.Каплан //Химия и технология топлив и масел, 1971, №4, с.47
5. М.С.Наметкин, Г.М.Егорова, В.Х.Хамаев. //Нефтехимия,1967,т.7, с.402.
6. С.Б.Зейналов Эфиры алициклического ряда.Баку:Элм.1996.222 с.
7. Б.К.Зейналов Синтетические нафтеновые кислоты.Баку.1996.258 с.

**ETİLEN VƏ PROPİLEN QLIKOLLARIN TSİKLOHEKSİL
EFİRLƏRİN ƏSASINDA ALINAN SİNTETİK YAĞLAR**
S.B. Zeynalov, R.N. Budaqova, N.A.Kasumova

Üzvü turşular əsasında etilen və propilen qlikolların tsikloheksil efirləri sintez olunmuş, onların qatılıq-temperatur xassələri öyrənilmişdir. Sintez olunmuş birləşmələrin fiziki-kimyəvi göstəriciləri müəyyən edilmişdir. Alınan birləşmələr sintetik yağlar kimi istifadə oluna bilər.

**SYNTHETIC OILS OBTAINED ON THE BASIS OF CYCLOHEXILE ETHERS OF
ETHYLENE AND PROPYLENE GLYCOL**
S.B. Zeynalov, R.N. Budagova, N.A.Kasumova

On the basis of organic acids cyclohexile ethers of ethylene and propylene glycols were synthesized. Their concentration – temperature properties were studied. Physical – chemical indices of synthesized compound were determined. These compounds can be used as synthetic oils.

Рецензент: к.т.н. Дж.С.Мехмиев

Diqqət!

Sizin reklama ehtiyacınız varmı?
Redaksiyamıza müraciət edin.

Ünvanımız: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 24- 88.

**AVİASYIV ADA İQTİSADİYYI VƏ MİENEC MİENİ
VƏ HÜQUQ**

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CƏZA-İCRA QANUNVERİCİLİYİNİN CƏZA-İCRA
FƏALİYYƏTİNƏ DAİR BEYNƏLXALQ NORMALARA VƏ STANDARTLARA
UYĞUNLAŞDIRILMASININ ZƏRURİLİYİ**

A. E. Qasimov

Milli Aviasiya Akademiyası

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının cinayət-cəza qanunvericiliyini beynəlxalq normalar və standartlara uyğunlaşdırılması zəruriliyi əsaslandırılır. Bu məqsədlə köhnə əmək islah və yeni cinayət-cəza kodekslərinin müqayisəli öyrənilməsi və analizi aparılmışdır. Məqalədə həmçinin həbs-cəza xidməti sistemində köklü dəyişikliyin aparılması zəruriliyi qeyd olunur.

2000-ci ilin 25 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbulu ilə əlaqədar bu qurumun Parlament Assambleyasının sessiyasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm H.Əliyev cənabları öz çıxışında Respublikamızda son illərdə görülmüş işlər haqqında məlumat verərkən ölkəmizin penitensiar sistemində islahatların uğurla aparıldığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Ümummilli liderimiz bu sahədə görülən işləri belə səciyyələndirmişdir: "Penitensiar sistemin islahatı uğurla aparılır. Məhbusların saxlanılması şəraitini yaxşılaşdırmaq və Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verilmiş penitensiar müəssisələrin idarə olunmasını təkmilləşdirmək üçün tədbirlər görülür...".

Əlbəttə, Avropa Şurası kimi hədsiz nüfuzə malik bir ailəyə üzv olmaq böyük şərəfdir. Lakin bu strukturda mövcud tələblərə və müvafiq normalara cavab vermək, digər qabaqcıl ölkələrlə daima bir cərgədə olmaq üçün dövlətimiz müxtəlif sahələrdə, o cümlədən cəza-icra qanun vericiliyi sahəsində də bir çox işlər görülmüş geniş islahatlar aparmışdır. Bu gün də bu islahatlar uğurla davam etdirilir.

2000-ci ilin daha çox yadda qalan hadisələrindən biri də ədliyyə işçilərinin peşə bayramı gününün müəyyən olunmasıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm H.Əliyev cənablarının 11 noyabr 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə 22 noyabr tarixinin ədliyyə işçilərinin peşə bayramı günü elan edilməsi, dövlət başçısının Azərbaycan Respublikasının ədliyyə sistemində göstərdiyi yüksək etimadın, xüsusi diqqət və qayğının təzahürü kimi qiymətləndirilməlidir. Bu tarixi hadisə ilə əlaqədar ədliyyə naziri tərəfindən nazirliyin bütün qurumlarına ünvanlanmış 15 noyabr 2000-ci il tarixli xidməti məktubda 1918-ci ildən bu günə kimi Azərbaycan ədliyyəsinin keçdiyi yol ətrafı araşdırılmış, bu qurumun son illərdə cəmiyyətdə rolunun artması, onun dövlət quruculuğu işində aparıcı qüvvələrdən birinə çevrilməsi və bu quruma dövlət başçısının diqqət və qayğısının daha da artması xüsusilə vurğulanmışdır.

Qeyd edilən bu dövrdə dövlət başçısının və hökumətimizin penitensiar xidmətin fəaliyyətinin daima diqqət mərkəzində saxlanması bir daha nəzərə çarpmışdır. İlk olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində penitensiar xidmətin fəaliyyətinin əsasını təşkil edəcək Cəzaların İcrası Məcəlləsi fəal müzakirə olunmuş və nəhayət, bu Məcəllə 14 iyul 2000-ci il tarixdə yekdilliklə qəbul edilmiş və sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasında cəzaların icrası qaydalarını tənzimləyən vahid qanunvericilik aktı kimi hazırlanmış Cəzaların İcrası Məcəlləsi cəzaların çəkilməsi qaydalarını və şərtlərini müəyyən etməklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən hüquqi islahatların tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Yeni Məcəllə ümumən cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, sosial ədalətin bərpasına xidmət edir, cəzaların icrası mərhələsində cinayətkarlıqla

mübarizə işinin hüquqi bazasını daha da möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır. Sözsüz ki, yeni Məcəllənin qəbulu ölkəmizdə penitensiar sistemdə aparılan islahatların daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə zəruri zəmin yaratdı.

Məlum olduğu kimi, 2000-ci ilin sentyabrın 1-dən yeni Cinayət, Cinayət-Prosessual və Cəzaların İcrası məəcəllələri qüvvəyə minmişdir. Penitensiar sahəyə bilavasitə aidiyyəti olan hər üç yeni məəcəllənin fəaliyyətə başlaması bu xidmət sahəsində çalışan insanlar qarşısında vacib vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrin bir hissəsi qeyd olunan məəcəllələrin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və eyni zamanda hüquqi tənzimlənmə məsələləri ilə əlaqədar qəbul olunmuş qanunlarda göstərilmişdir. İlk olaraq, qısa müddət ərzində cəzaçəkmə müəssisələrində bütün məhkumların şəxsi işləri öyrənilmiş və yeni cinayət qanununa əsasən hüquqi vəziyyəti hər hansı bir şəkildə yaxşılaşdırılan, yəni cəza çəkməkdən azad edilmə, cəzanın yüngülləşdirilməsi və ya cəza müddətinin azaldılması kimi hallar müəyyən olunan şəxslərin şəxsi işləri müvafiq qərar qəbul etmək üçün məhkəmələrə təqdim olunmuşdur.

2000-ci ilin fevral ayının 5-nə olan məlumata görə cəzaçəkmə müəssisələrində 2280 məhkumun vəziyyəti yaxşılaşdırılmalı idi. Qısa bir müddətdə məhkumlardan 1528 nəfərinin işlərinə məhkəmələrdə baxılmış, onların məhkum olunduqları maddələr yeni Məcəlləyə uyğun olaraq, tövsif olunmuş və bu şəxslərin bir qrupu cəza çəkməkdən azad edilmiş, digərlərinin cəza müddətləri aşağı salınmışdır. Digər məhkumların da işlərinə sonrakı mərhələlərdə baxılaraq onların işləri də yeni qanunvericiliyə uyğunlaşdırılmışdır.

2000-ci ilin sentyabrın 1-dək qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinin 23-1 və 50-2-ci maddələrinə əsasən, əməyə mütləq cəlb etməklə azadlıqdan məhrum olunmağa şərti məhkum edilmiş və cəzaçəkmə müəssisələrindən şərti azad edilmiş şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi, dövlət nəfinə tutulmalı olan qanunvericilikdə müəyyən edilmiş məbləğ həcmində cərimə ilə əvəz olunmalı idi.

Buna görə də, xüsusi komendantlıqlarda cəza çəkən bütün şəxslərin cəzaları müdiriyyətin təqdimatına əsasən məhkəmələr tərəfindən cərimə ilə əvəz edilmişdir. Ümumən Baş İdarə üzrə xüsusi komendantlıqların qeydiyyatında olan 2240 məhkumun cəzası cərimə cəzası ilə əvəz olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu il 25 iyun, 5 oktyabr və 22 dekabr tarixlərində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 22-ci bəndi ilə ona verilmiş müstəsna səlahiyyətlərindən istifadə edərək əfv fərmanları imzalamış və nəticədə 298 məhkum bağışlanmışdır. Onların böyük bir hissəsi cəzanın çəkilməmiş hissəsindən azad edilmiş, bir qrup məhkumun isə çəkilməmiş cəza müddəti azaldılmışdır. Bu humanist sənədlərin əvvəlki əfv fərmanlarından fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əfv aktlarında respublikamızda fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatlarının, müxalifət yönümlü mətbuat orqanlarının "siyasi məhbus" hesab etdiyi şəxslər də vardır. Lakin bu şəxslərin dövlət başçısı tərəfindən bağışlanması heç də onların siyasi fəaliyyəti ilə yox, bu məhkumların və ya onların qohumlarının əfv ərizələri ilə müraciət etmələri, onların ailə, sağlamlıq vəziyyətləri, gələcəkdə bir daha qeyri-qanuni əməllərə yol verməyəcəkləri barədə verdikləri vədlə bilavasitə bağlı olmuşdur.

2000-ci ilin yadda qalan hadisələrindən biri də Ədliyyə Nazirliyi və BQXK arasında Saziş imzalanmasıdır. Ölkə Prezidenti möhtərəm H.Ə.Əliyev cənabları vərəm xəstəliyi ilə mübarizədə BQXK-nın 1995-ci ildən köməklik göstərməsini nəzərə alaraq "Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin azadlıqdan məhrum etmə yerlərində səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi barədə" 10 mart 2000-ci il tarixdə 357 sayılı sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncamda azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhbusların saxlanması şəraitinin yaxşılaşdırılması, onlarla

davranış da Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1955-ci il tarixli "Məhbuslarla minimal standart davranış qaydaları"na riayət edilməsi və bu sahədə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin nümayəndələrinə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində məhbuslarla görüşməyə icazə verilməsi xüsusi olaraq qeyd edilirdi. Sərəncamla əlaqədar Ədliyyə Nazirliyi və BQXK arasında əməkdaşlıq haqqında müvafiq Saziş layihəsi hazırlanmış və bu ikitərəfli sənəd 2000-ci ilin iyun ayının 1-də ədliyyə naziri cənab Fikrət Məmmədov və BQXK-nın Bakıdakı nümayəndəliyinin rəhbəri xanım F.Meder tərəfindən imzalanmışdır. Saziş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev cənablarının 9 iyun 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə qüvvəyə minmişdir. Artıq BQXK-nın nümayəndələri imzalanan Sazişə əsasən heç bir maneə və məhdudiyyət qoyulmadan Baş İdarənin nəzdində olan müəssisələrə baş çəkməyə, məhkumlarla təklidə görüşlərə başlamışlar. Bu proses 10 ildən artıqdır ki, davam edir.

Dövlətimizin cəzaçəkmə sistemini beynəlxalq normalara uyğunlaşdırmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası ilə Avropa Şurası arasında penitensiar sahədə aparılan hüquqi əməkdaşlıq 2000-ci il ərzində yenə fəal surətdə davam etdirilmişdir. Xatırladılan ilin 16-17 mart tarixlərində Bakı şəhərində Avropa Şurası Baş İdarə ilə birlikdə "Məhkəməyə qədər həbsin prosedurası və saxlanma şəraiti" mövzusunda seminar keçirmişdir. Seminarda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, Prezident Aparatının, Ədliyyə Nazirliyinin və respublikamızın digər hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərləri və mütəxəssisləri də iştirak etmişlər.

"İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının əsas müddəalarından birini özündə ifadə edən 3-cü maddə bu beynəlxalq sənəddə həcmcə ən kiçiyidir. Bu maddə işgəncələrin qadağan olunması prinsipini özündə əks etdirir. Bu maddəyə əsasən "heç kəs işgəncəyə və qeyri-insani və yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır". Bu maddənin həcmcə çox kiçik olmasına baxmayaraq, onun mahiyyəti həddindən artıq əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan, müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasında Konvensiyanın bu maddəsinə riayət olunması məsələsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Konvensiyanın bu müddəası, demək olar ki, bütövlüklə 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul olunmuş, öz məzmununa görə dünya standartlarına cavab verən, tərkibinin təxminən üçdə biri insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin üçüncü hissəsində öz əksini tapmışdır. Bu müddəa əsas Qanunumuzda aşağıdakı redaksiyada verilmişdir: "Heç kəsə işgəncə və əzab verilməz, heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz". Lakin hamıya bəllidir ki, hər hansı hüquq normasının qanunda verilməsi hələ onun tələblərinin gözlənilməsi demək deyildir. Buna görə də qanunverici tərəfindən hüquqi normanın özündə əks etdirdiyi müddəaları, tələbləri yerinə yetirmək və bu prosesə nəzarət üçün mexanizmlər işlənilməli hazırlanmalıdır.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə etmişdir. Yeni Konstitusiyaya uyğun olaraq, milli qanunvericilik böyük dəyişikliklərə məruz qalmış və bu sənədlərin hamısında insan, onun hüquqlarının müdafiəsi və ləyaqətə hörmət əsas meyara çevrilmişdir. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev cənablarının rəhbərliyi ilə ölkəmizdə aparılan və bütün sahələri əhatə edən iqtisadi, sosial,

mədəni, hüquqi islahatlar insana qayğı və insan ləyaqətinə hörmətə nail olmaq naminə həyata keçirilirdi.

Azərbaycan Respublikasının son illərdə 200-dən artıq beynəlxalq konvensiyalara qoşulması ölkəmizdə insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət əsasında sivil vətəndaş cəmiyyəti qurmaq arzusunun reallaşmasına əlverişli zəmin yaratmışdır.

"İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının verilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi yuxarıda qeyd olunanların bariz sübutudur.

"İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının üçüncü maddəsinin təcrübədə necə təmin edilməsini cinayət cəzalarının ən ciddi hesab edilən azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası prizmasından aydınlaşdırmağa cəhd etmək istədik. Əvvəlcə qeyd etmək istədik ki, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində on iki cəza növü mövcuddur və onların heç birinin icrası, o cümlədən azadlıqdan məhrum etmə cəzası da, ən ciddi dövlət məcburiyyət tədbiri kimi təyin olunduğu şəxsə işgəncə verilməsi, onunla qeyri-insani və yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarla müşayiət olunmur və olunmamalıdır.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrası qayda və şərtlərini hal-hazırda 2000-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi tənzimləyir. Bu Məcəllənin 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının cəza-icra qanunvericiliyinin vəzifələri göstərilmişdir. Bu maddənin ikinci hissəsi Konvensiyanın üçüncü maddəsinin tələblərini özündə əks etdirmişdir. Belə ki, hələ sovet dövründə qanunverici cəzanın icrasının məhkuma cismani əzab vermək və ya onun insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədini güdmədiyini bu hüquq normasında bəyan etmişdi. Məhz buna görə də qanunun 1-ci maddəsindəki bu tələb bütün sonrakı maddələrə və ümumilikdə, İslah-Əmək Məcəlləsinə böyük təsir göstərməli və bütün mətn boyu əsas prinsiplərdən biri kimi gözlənilməli idi. Yəni azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrasını tənzimləyən bu qanun işgəncələri, qeyri-insani və yaxud ləyaqəti alçaldan rəftarı və bu tipli cəzaları qətiyyətlə rədd etməli idi.

Əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə cəzasının icrasını tənzimləyən bu qanunda və ona uyğun hazırlanmış digər normativ-hüquqi aktlarda məhkumların insan hüquqlarının pozulması hallarına tez-tez rast gəlinirdi.

Keçmiş qaydaya əsasən məhkumlara cəmi 5 kilo çəkisi olan ərzaq sovgatı və bağlaması almaq hüququ cəza müddətinin yalnız yarısı çəkildikdən sonra təqdim olunurdu. Məhkumların öz ailələri, yaxınları ilə görüşlərinə, həmçinin yazışmasına, onlara sovgat, bağlamaların verilməsi qanunla nəzərə çarpacaq dərəcədə məhdudlaşdırılmışdı. Müəyyən, kateqoriyalı məhkumlar ümumiyyətlə görüş və sovgat almaqdan məhrum edilmişdilər. Məhkumlar törətdikləri xırda pozuntulara görə ailələri ilə növbəti görüş və sovgat almaq hüququndan məhrum edilir, onlara cəza köynəyi kimi işgəncəverici intizam cəzasının tətbiq olunmasına icazə verilmirdi. Məhkumun törətdiyi pozuntunun hansının daha ciddi hesab edilməsi qanunla yox, cəzanı icra edən müdiriyyət tərəfindən müəyyən edilirdi. Keçmiş qanuna əsasən cərimə təcridxanasına, karsərə salınmış məhkumlara bir gündən bir isti xörək verilir, onlar gəzintiyyə çıxarılmır, günəş işığı düşməyən, qaranlıq, soyuq və üfunətli bir şəraitdə saxlanılırdılar.

Keçmiş qanunvericilikdəki məhkumların insan ləyaqətini alçaldan, onlara işgəncə verən belə norma və qaydaları haqqında çox danışmaq olar. Müstəqillik əldə edildikdən sonra cəza-icra qanunvericiliyinin humanistləşdirilməsinə, ən əsası isə orada bəyan olunan bütün hüquq və

azadlıqların real məzmun alaraq, onların təcrübədə tamamilə gözlənilməsinə və təmin olunmasına imkan verilmişdir.

İslah əmək Məcəlləsinə Əsas Qanunun tələblərinə uyğun edilmiş dəyişikliklər və əlavələr yalnız və yalnız məhkumların insan hüquqlarının qorunmasına, onlara cəza yerlərində insani şərait və rəftarı bərqərar etmək naminə həyata keçirilmişdir. Bu dəyişikliklərlə dövlət, qanunvericilikdən islah işinə xidmət etməyən, lüzumsuz və yuxanda qeyd olunan məhkumların insan hüquqlarını pozan, onların şəxsiyyətini alçaldan, cəza çəkənlərə əzab və işgəncə vermək üçün təyin olunmuş normaların çıxarılmasını qarşıya əsas məqsəd qoymuşdu.

Qeyd olunanları sübut etmək üçün təkə onu qeyd etmək istədik ki, qanunvericiliyin dəyişməsi ilə əlaqədar məhkumlara əvvəllər nəzərdə tutulmayan ondan çox yeni hüquqlar verilmişdir. Bunlardan şəxsi təhlükəsizlik hüququ, vicdan və din azadlığı hüququ, məzuniyyət hüququ, telefon danışıqlarından istifadə hüququ, məhkumun işlədiyi müddətin ümumi əmək stajına daxil edilməsi hüququ, həyatı sığorta etdirmək hüququ, pensiya təminatı hüququ, mənzilə olan hüququnun saxlanması və s. misal göstərmək olar. Fikrimizcə, qeyd olunan bütün hüquqlar və həmçinin məhkumlara cəza yerlərinə gəldikdə onların hüquq və vəzifələrinin, əmək, istirahət və digər şəraitin tam həcmdə izah edilməsi, mövcud qanunvericiliklə tanış olmaq hüququnun verilməsi və bunun müdiriyyətin vəzifələri sırasına daxil edilməsi, sözsüz ki, cəza çəkənlərin insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə, o cümlədən onların ləyaqətinin qorunmasına xidmət edir.

Son illərdə aparılan islahatlar və dövlətin, onun başçısının penitensiar sahəyə diqqətinin artması sayəsində bütün cəzaçəkmə yerlərində mənəvi-psixoloji mühit müsbət istiqamətə dəyişmişdir. 2009-cu ilin mayın 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qayğısı nəticəsində Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidmətinin Bakı istintaq təcridxanasının yeni kompleksi istifadəyə verilmişdir. Prezident İlham Əliyev müəssisənin fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmuşdur.

Ölkədə ədliyyə sisteminin müasirləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar çərçivəsində penitensiar sistemin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə kompleks tədbirlər həyata keçirilir. Məhkumların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı geniş tədbirlər "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2009-2013-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nda da əksini tapmışdır. Bu məqsədlə inşa olunan Bakı istintaq təcridxanasının binası da beynəlxalq standartlara tam cavab verir. 120 il əvvəl inşa edilən və dövrün tələblərinə cavab verməyən 1 saylı Bayıl və 3 saylı Şüvəlan istintaq təcridxanalarının əvəzinə Zabrat qəsəbəsində inşa olunan Bakı istintaq təcridxanası nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrinə əsasən, habelə qabaqcıl dövlətlərin, o cümlədən Finlandiya, Belçika, Estoniya və Türkiyənin təcrübəsindən bəhrələnməklə tikilmişdir. Zabrat-Kürdəxanı şosesindən müəssisəyə qədər ümumi sahəsi 27 min 650 kvadratmetr olan yeni yol çəkilmişdir. Burada saxlanma limiti 2500 nəfərdir. Müəssisədə 1, 2, 4 və 6 nəfərlik 576 kamera vardır. Bütün korpuslar xüsusi keçidlə mərkəzi korpusa bağlanmışdır.

Təcridxananın karantin bölməsində təqsirləndirilən şəxslərin ilkin tibbi müayinəsi aparılır, onlar haqqında ümumi məlumatlar toplanır. Təqsirləndirilən şəxslər korpusdan karantin otağına gətirildikdən sonra ədliyyəti üzrə məhkəmələrə göndərilir. İstintaq otaqları və məhkəmə zalı kompüter və xüsusi avadanlıqla, həyəcan siqnalı verilməsi üçün cihazla təmin olunmuşdur. İstintaq otaqlarından biri şəxsiyyətin tanınması üçün ayrılaraq, xüsusi şüşədən hazırlanan arakəsmə və avadanlıqla təchiz edilmişdir. Bu tanınma otağı ölkədə ilk dəfə təşkil olunur. Burada görüş üçün kabinetlər, hər cür məişət şəraiti olan otaqlar və uzunmüddətli görüşlər üçün mətbəx yerləşir.

Məhbusların saxlanma kameralarında da nümunəvi şərait yaradılmışdır. Birinci və ikinci mərtəbələrdə 28, üçüncü mərtəbədə 13 kamera vardır. Bütün korpuslar veb-kameralar vasitəsilə idarəetmə mərkəzindən nəzarətdə saxlanılır. Korpuslarda psixoloq və həkim otaqları yerləşir.

İstintaq təcridxanasının tibb-sanitariya hissəsi ikimərtəbəli binada yerləşir. Burada həkim kabinetləri, cərrahiyyə əməliyyat otağı, laboratoriyalar, aptek və digər yardımçı otaqlar yerləşir. 14 kamera-palatada 60 təqsirləndirilən şəxsin stasionar müalicəsi üçün hər cür şərait vardır. Tibbi müayinə otaqları da müasir avadanlıqla təchiz olunmuşdur. Bu binanın birinci mərtəbəsində 24, ikinci mərtəbəsində 25 palata yerləşir.

Dünya Səhiyyə Təşkilatının vərəm əleyhinə "DOTS" layihəsinin icrasına 1995-ci ildə Azərbaycanda, ilkin olaraq, Ədliyyə Nazirliyinin cəzaçəkmə müəssisələrində başlanmışdır. Binadakı laboratoriyada da bu tip xəstələrin müayinəsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Təsərrüfat və məişət xidməti işlərində çalışan məhkumlar üçün nəzərdə tutulan korpusda böyük ictimai təhlükə törətməyən və ilk dəfə məhkum olunan şəxslər qalaraq təsərrüfatda çalışırlar. Burada yaradılan kitabxana zəruri ədəbiyyatla təchiz olunmuş, oxu zalı və kompüter otağı yaradılmışdır. Bundan əlavə, korpusda dini ibadət üçün otaq da vardır.

Bakı istintaq təcridxanasında saxlanılan şəxslərin qidalanmasını təmin etmək üçün müasir avadanlıqla təchiz edilmiş mətbəx inşa olunmuşdur. Camaşırxanada yeni avadanlıq quraşdırılmışdır.

Təcridxananın fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi üçün 210 kilovoltluq yeraltı elektrik xətti çəkilmiş, transformator yarımstansiyaları, 3 generator quraşdırılmış, su və qaz təchizatı sistemi qurulmuşdur.

Hal-hazırda Şəki, Lənkəran, Kürdəmir və Gəncədə yeni cəzaçəkmə müəssisələri inşa edilir. Şəkidə qarışıq tipli cəzaçəkmə müəssisəsinin 2011-ci ildə, digərlərinin isə 2012-2013-cü illərdə istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. 2012-2013-cü illərdə Azərbaycanda bütün cəzaçəkmə müəssisələri Avropa standartlarına uyğunlaşdırılacaq.

Həyata keçirilən bütün tədbirlər, birmənalı olaraq, Azərbaycanda müasir beynəlxalq aktların tələblərinə cavab verən penitensiar sistemin bərqərar olmasına, cəza çəkən şəxslərin insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı şəkildə qorunmasına yönəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2009-2013-cü illər üçün Dövlət Proqramı.
2. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2010.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2011.
5. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası. Bakı: Qanun, 2010.
6. "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli, 678№-li Fərmanı.

О НЕОБХОДИМОСТИ ПРИВЕДЕНИЯ В СООТВЕТСТВИИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ НОРМАМИ И СТАНДАРТАМИ УГОЛОВНО- ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

А.Э. Гасымов

В статье обосновывается необходимость приведения в соответствие с международными нормами и стандартами уголовно-исполнительного законодательства Азербайджанской Республики. С этой целью проведено сравнительное изучение и анализ старого трудового исправительного и нового уголовно-исполнительного кодексов. В статье также отмечается необходимость проведения коренных реформ в системе пенитенциарной службы.

ON NECESSITY OF BRINGING TO CONFORMITY WITH THE INTERNATIONAL NORMS AND STANDARDS THE CRIMINAL-EXECUTIVE LEGISLATIONS OF AZERBAIJAN REPUBLIC

A.E. Gasimov

In article, it is substantiated the necessity of bringing to conformity with the international norms and standards the criminal-executive legislations of the Azerbaijan Republic. And with that end of view, the author makes comparative analysis of the old labor-corrective and new criminal-executive codes. The article also provides for suggestions on radical reforms in penitentiary services.

Рәйғи: dosent Ş.M. Kərimov

Уважаемые читатели!

По вопросам подписки или приобретения отдельных номеров журнала «Elmi Məcmuələr» обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

DÖVLƏT XADİMİNİN VƏ YA İCTİMAİ XADİMİN HƏYATINA SUI-QƏSD ETMƏ (TERROR AKTI) CİNAYƏTLƏRİNİN İCTİMAİ TƏHLÜKƏLİLİYİ, HÜQUQI, SOSIAL VƏ SİYASİ MAHIYYƏTİ

A. E. Qasimov, R.A. Qasimzadə

Milli Aviasiya Akademiyası

Hər bir cinayət əməlinin ictimai təhlükəliliyi onun cinayət-hüquqi təbiətini, hüquqi, sosial və siyasi nəticələrdən doğan sosial-mahiyyətini xarakterizə edir. Təsadüfi deyil ki, əməlin ictimai təhlükəliliyi sanksiyaların müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət və ictimai xadimin həyatına qəsd əməlləri – terror aktları onların verdikləri hüquqi, sosial və siyasi ziyanlardan doğan ictimai-ağır nəticələr üzrə çox təhlükəlidir. Ona görə onun sanksiyalarında daha ağır cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə əməllər beynəlxalq hüquq normalarına görə də ağır cinayət hesab olunur. Məqalədə ayrı-ayrı müəlliflərin fikir və düşüncələri əsasında dövlət və ya ictimai xadimin həyatına qəsd cinayətlərinin (terror aktlarının) ictimai təhlükəliliyi, hüquqi, sosial və siyasi mahiyyəti tədqiq olunmuşdur.

Cinayət hüququ elmindən, cinayət hüququ nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi ictimai təhlükəlilik cinayətin hüquqi təbiətinin, onun sosial mahiyyətini açıb göstərən əsas, maddi əlamətdir. Cinayətin bu xassəsi öz xarakterinə görə obyektiv və dəyişməzdir. Onun mövcud olub-olmaması və qanunverici orqanın, nə də qanunu tətbiq edən səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanının iradəsindən asılı deyildi. Lakin bununla belə, ictimai təhlükəlilik hesab olunan kriminal əməllərin dairəsi həmişə dəyişmiş və ini də dəyişməkdədir.

Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı cinayətlərinin ictimai təhlükəliliyinin təhlillərindən əvvəl cinayət hüququnun mərkəzi institutlarından biri olan ictimai təhlükəlilik məsələsi üzərində mülahizələr yürütməyi zəruri sayırıq.

Hər bir cinayətin ictimai təhlükəliliyi hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərə mühüm zərər vurulmasında, müəyyən hallarda isə belə zərərin vurulması üçün real təhlükə yaratmasında ifadə olunur. Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) ictimai təhlükəliliyi bir sıra hallarda onun törədildiyi şəraitdən, təqsirin formasından, cinayətin motivi və məqsədindən və s. asılı olur. Lakin ictimai təhlükəliliyin müəyyən olunmasına başlıca yer qəsdin obyektinə və nəticəyə məxsusdur.

Cinayətin maddi əlaməti sayılan ictimai təhlükəlilik yeni qanunvericiliklə yalnız cinayət hesab olunan əməllərə şamil olunur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 14.2.-ci maddəsində göstərilir ki, cinayət qanunda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəlilik sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində ictimai təhlükəlilik əlaməti mövcud olmadığına görə cinayət hesab olunmayan az əhəmiyyətli əməli xarakterizə edən iki meyar müəyyən edilmişdir. Həmin meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan cinayət tərkibinin əlamətlərinin formal olaraq az əhəmiyyətli sayılan əməldə mövcud olması;

2. ictimai təhlükəlilik əlaməti mövcud olmadığı üçün belə əməlin şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirə bilməməsi və ya zərər yetirmək təhlükəsi yarada bilməməsi.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsində cinayətin müəyyən edilmiş anlayışında təqsir və ictimai təhlükəlilik cinayətin müstəqil subyektiv və obyektiv xüsusiyyəti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qüvvədə olan qanunvericilik ictimai təhlükəliliyi bir halda obyektiv zərər vuran hərəkət (hərəkətsizlik) kimi səciyyələndirir, digər halda isə onu daha ümumi obyektiv-subyektiv kateqoriya qismində xarakterizə edir (Cinayət Məcəlləsinin 15-ci, 74-cü maddələri).

Prof. F.Y. Səməndərov yazır: «İctimai təhlükəlilik, ilk növbədə edilən cinayətin yetirdiyi ziyanda müəyyən edilir. Bir qrup əməllər zərərli nəticənin baş verməsindən asılı olmayaraq hərəkət və ya hərəkətsizlik törədildiyi andan ictimai təhlükəli olur. Başqa qrup əməllərin ictimai təhlükəliliyi ilə qanunda göstərilən zərərli nəticələr faktiki baş verdikdə yaranır. Əməlin ictimai təhlükəli əməllər sırasına daxil edilməsinə əsas verən nəticənin xarakteri qanunvericiliklə müxtəlif cür müəyyən edilə bilər. Nəticənin xarakterindən asılı olaraq qanunda və həyatda təhlükəlilik dərəcəsi müxtəlif olan sağlamlığa ağır, az ağır, yüngül zərər yetirən cinayətin növləri (Cinayət Məcəlləsinin 126-cı, 127-ci, 128-ci maddələri) fərqləndirilir»¹.

İctimai təhlükəlilik kriminal əməlin törədildiyi zamandan, məkandan, əməlin törədilməsi üsulundan, şəraitdən də asılı ola bilər. Lakin ümumi bir hüquqi aksiom da mövcuddur ki, hər bir cinayət ictimai hərəkət və ya hərəkətsizliklə törədilir. Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi cəmiyyətdə mövcud olan ictimai münasibətlərə zərər vuran hərəkət və ya hərəkətsizliyi cinayət hesab edir. Ona görə də təkcə fikrə, inama və başqa subyektiv keyfiyyətlərə görə, bunlar nə qədər mənfi qiymətləndirilsə də, şəxsi fikir və baxışlarına görə qanunla cəzalandırmaq olmaz. Şəxsin cəmiyyətə zidd baxışları və cəmiyyətə yad olan vərdişləri yalnız konkret davranışda öz obyektiv ifadəsini tapdıqda, ictimai münasibətlərə zərər vuran və ya zərər vurmaq üçün real təhlükə törədən hərəkət və ya hərəkətsizlikdə özünü göstərdikdə cinayət hesab olunur.

Şəxsin şüur və iradəsinin nəzarəti altında törədilən kriminal əməl o zaman ictimai təhlükəli əməl hesab olunur ki, həmin əməl əhalinin böyük əksəriyyəti, bütövlükdə cəmiyyət və ya müəyyən kateqoriyadan olan vətəndaşlar üçün əhəmiyyətli dərəcədə təhlükə törətmiş olsun. Şəxsin əməlinə və cəmiyyət tərəfindən verilən mənfi qiymət müəyyən hallarda həmin kriminal əməlin ictimai təhlükəli, cinayət, cəmiyyət üçün zərərli və təhlükəli hesab olunmasından ötrü əsas ola bilər. Əməlin ictimai təhlükəli olması, bu təhlükənin xarakteri və dərəcəsi həmin əməlin cinayətlərə və ya xətalara (inzibati, intizam, mülki-hüquqi və digər hüquq pozuntularına) aid edilməsi üçün meyar qismində çıxış edir.

Hüquq ədəbiyyatında ictimai təhlükəliliyin mahiyyətinin diqqəti cəlb edən aşağıdakı təsnifatı verilmişdir:

1) ictimai təhlükəlilik obyektiv kateqoriyadır və onun dərəcəsi yalnız qəsd obyektinin pozulma dərəcəsindən və ya pozulma təhlükəsinin dərəcəsindən asılıdır. Deməli, əməlin ictimai təhlükəli olması ancaq «xarici mühitin» elementlərindən asılıdır;

2) ictimai təhlükəli cinayət əməlinin həm obyektiv, həm də subyektiv komponentləri təşkil edir. Belə ki, onları reallıqda bir-birindən ayırmaq mümkün deyil;

3) ictimai təhlükəlilik əsasən obyektiv məqamlarla müəyyən edilir. Lakin bu zaman cinayətin subyektivi ilə birbaşa bağlı olan elementlər – motivlər, davranışın emosional tərəfi, şəxsiyyəti səciyyələndirən əlamətlər və s. müəyyən tabelik rolu oynayırlar;

4) ictimai təhlükəlilik anlayışının ümumfəlsəfi və cinayət-hüquqi mənaları bir-birindən fərqlənir. Birinci halda, ictimai təhlükəlilik anlayışına, şübhəsiz ki, həm obyektiv, həm də subyektiv komponentlər daxil edilməlidir. İkinci halda isə buraya ancaq obyektiv komponentlər daxil edilir. Belə ki, ictimai təhlükəliliyin hüquqi ifadəsi kimi başa düşülən hüquqaziddliyin əsasını məhz onlar təşkil edir².

Kriminal əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi öz-özlüyündə vurulan zərərin miqdarı və zərər vurulmuş obyektin dəyərliliyi ilə müəyyən edilir. Məlum olduğu kimi, hər hansı bir ictimai təhlükəli əməl cinayət hüququ ilə qorunan obyektə zərər vurur. Bu mənada hər bir ictimai təhlükəli əməlin nəticəsi olur. Ümumiyyətlə isə nəticəsi olmayan cinayət yoxdur. Əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi və xarakteri məhz vurulmuş zərərlə, kriminal əməlin törədilməsi nəticəsində meydana çıxan nəticələrin cəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Əməlin törədilməsi nəticəsində vurula biləcək zərəre əsaslanaraq əməlin kriminallaşdırılması, yəni onun cinayət əməlləri sırasına aid edilməsi məsələsi həll edilmiş olur.

¹ Вах: Сəməндəров F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, «Digesta», 2007. s. 82-83

² Вах: Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. М., 2003. с. 154-155

İctimai təhlükəli xarakter daşımayan əməl cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edə bilməz. Nə qədər ki, əməlin ictimai təhlükəli olması məsələsi həll edilməyib, nə cinayətin subyektiv cəhəti kimi təqsirlilik məsələsi, nə də tərkibin digər əlamətləri ilə bağlı məsələlər həll edilə bilməz. İctimai təhlükəlilik əlamətinin olmadığı yerdə cinayət tərkibi də olmur.

Qeyd etmək lazımdır Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində elə hallar nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin hallar mövcud olmadıqda zahirən bütün cinayət-hüquqi əlamətləri özündə birləşdirən əməl faktiki olaraq öz ictimai təhlükəliliyini itirir, hətta ictimai faydalı ola bilər. Belə hallarda aşağıdakılar aiddir:

- 1) zəruri müdafiə;
- 2) cinayət törətmiş şəxs tutularkən ona zərər vurulması;
- 3) son zərurət;
- 4) əsaslı risk;
- 5) əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi.

Bundan əlavə, son zərurət səbəbindən etdiyi hərəkətə görə cinayət məsuliyyətindən azad olunan şəxs vurduğu ziyanı görə mülki-hüquqi məsuliyyətdən azad olunmur. Bu, müxtəlif hüquq pozuntularının ictimai təhlükəliliyinin vahid təbiətə malik olmasından və bütün hüquq pozuntularında onun mahiyyətinin eyni olmasından irəli gəlir. Bir hüquq pozuntusunu digərindən fərqləndirən əsas əlamət belə təhlükənin dərəcəsidir. Göstərilənlər heç də o demək deyildir ki, bu, yeganə fərqləndirici əlamətdir. Lakin həmin əlamət cinayətlərin digər xətəllərdən fərqləndirilməsi zamanı əsas və həlledicidir.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi ictimai təhlükəliliyin keyfiyyət və kəmiyyət tərəfini də fərqləndirir. Cinayət Məcəlləsinin cəza təyinin ümumi prinsiplərini nəzərdə tutan 58.3.-cü maddəsinə uyğun olaraq məhkəmə cəza təyin edərkən «...cinayətin xarakterini və ictimai təhlükəlilik dərəcəsini nəzərə alır...». Burada cinayətin xarakteri əməlin təhlükəliliyinin keyfiyyət, təhlükəlilik dərəcəsi isə onun kəmiyyət göstəricisi hesab olunur.

İctimai təhlükəliliyin keyfiyyət tərəfini ziyan çəkən ictimai münasibətlərin xarakteri müəyyən edir. Eyni obyektə qəsd edən müxtəlif cinayətlər eyni tipli ictimai təhlükəliliyə malikdirlər. Sağlamlığa qəsd edən cinayətlərə bir tip sosial təhlükəlilik, mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərə isə başqa tip ictimai təhlükəlilik xarakterikdir. Cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi yetirilən ziyanın dərəcəsindən, qəsdin xüsusiyyətlərindən (cinayətə hazırlıq, cinayətə cəhd, cinayətin təkbəşinə, yaxud da iştirakçılıqla törədilməsi, cinayətin subyektinin xüsusiyyəti) və s. asılıdır³.

Cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi cinayət hüquq pozmaları sanksiyalarının müqayisəsi prosesində də müəyyən oluna bilər. Xarakterinə görə müxtəlif olan, məsələn, qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma (Cinayət Məcəlləsinin 127-ci maddəsi) və səhlənkarlıq (Cinayət Məcəlləsinin 314-cü maddəsi) kimi cinayətkar qəsdlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini, həmçinin də eyni xarakterli, lakin müxtəlif kateqoriyadan olan, məsələn, oğurluq (Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsi) və soyğunçuluq (Cinayət Məcəlləsinin 180-ci maddəsi) kimi cinayətkar əməllərin təhlükəlilik dərəcəsini, bu cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normaların sanksiyalarını müqayisə etməklə fərqləndirmək olar. Göstərilən hallarda, qanunverici orqan tərəfindən uyğun sanksiyaların köməyi ilə cinayətlərin xarakterinə və ictimai təhlükəliliyinə qiymət verilmişdir.

Eyni növə daxil olan cinayətlərin sosial təhlükəliliyi isə hər bir halda məhkəmə tərəfindən qiymətləndirilir. Məsələn, əmlak bir halda şərti maliyyə vahidinin otuz misindən artıq, digər halda beş yüz misli qədər, üçüncü bir halda isə min minli qədər dəyərində oğurlana bilər.

Beləliklə, eyni kateqoriyadan olan cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən cinayət hüquq normalarının sanksiyalarını müqayisə etməklə fərqləndirmək olar. Qeyd olunan hallarda qanunverici orqan tərəfindən bir-birinə uyğun gələn sanksiyaların köməyi ilə cinayətkar qəsdlərin xarakterinə və ictimai təhlükəliliyinə qiymət verilmişdir.

³ Bax: Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, «Digesta», 2007. s. 84

Əksər tədqiqatçıların fikrincə, cinayətin subyektiv əməlin ictimai təhlükəliliyini müəyyən edən hallar sırasına daxil deyildir⁴. Belə mövqe ilə razılaşmayan prof. F.Y. Səməndərov yazır ki, cinayətin subyektiv əməlin ictimai təhlükəlilik sisteminə ünsür kimi daxil olmur. Cinayətin subyektiv əməlin ictimai təhlükəlilik xüsusiyyətinə münasibətdə neytral hal hesab edilir. Cinayətin subyektiv yaş həddi, habelə anlaqlılıq kimi göstəriciləri ifadə edir. Buna görə də cinayətin subyektiv ilə cinayət törədinin şəxsiyyətini eyniləşdirmək olmaz. Bunlar sinonim anlayışlar deyildir⁵.

Subyektədən bəhs edərkən xüsusi subyekt probleminə də toxunmaq lazımdır. Xüsusi subyekt bir sıra kateqoriya cinayətkar əməllərin kriminallaşdırılması ilə üzvü surətdə bağlı olan problemlərdən biridir. Hərbi qulluqçuların, vəzifəli şəxslərin, həkimləri və s. xüsusi subyektlərin törətdikləri sosial təhlükəli əməlləri digər şəxslərin törətmək imkanı olmur. Hərbi texnika və ya hərbi silahlarla düzgün davranmamının subyektiv yalnız hərbi qulluqçu ola bilər. Yaxud fərarilik yalnız xüsusi subyekt – hərbi qulluqçu tərəfindən törədilə bilər. Xəstəyə kömək göstərməməyə görə ancaq müalicə edən həkim cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Hakimiyyətdən sui-istifadənin, yaxud səlahiyyət həddini aşmanın subyektiv yalnız vəzifəli şəxs və ya dövlət məmuru ola bilər. Xüsusi subyekt tərəfindən törədilən cinayətlərlə şəxs həm cinayətin «müəllifi» olur, həm də əməlin ictimai təhlükəliliyini müəyyən edən sistem daxilində elemətlərin biri qismində çıxış edir.

Müəyyən kateqoriyaya daxil olan mənfi əməllərin nisbətən geniş yayılması bütün hallarda onların kriminallaşdırılmasının əsasında xidmət edə bilməz. Əgər müəyyən kateqoriyada mənfi əməllər geniş yayılmışlarsa, bu heç də o demək deyildir ki, ictimai rəyin bu qəbildən olan əməllərə münasibəti qəti inkari səciyyə daşımır. İctimai rəy tərəfindən qəti olaraq pislənməyən əməllər kriminallaşdırılarsa, cəmiyyətdə belə əməllərə qarşı duran qüvvələrin sosial bazası zəif olduğundan, onlarla aparılacaq cinayət-hüquqi mübarizə uğurlu ola bilməz.

Beləliklə, əməlin ictimai təhlükəlilik əlaməti ilə bağlı aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək olar:

1. əməlin ictimai təhlükəliliyi ona qiymət verilməsindən asılı olmayaraq öz təbiətinə görə cinayətin obyektiv xüsusiyyətidir;
2. ictimai təhlükəliliyi cinayət tərkibinin bütün elementləri müəyyən edildiyindən öz məzmununa görə o, obyektiv-subyektiv xarakterli kateqoriyadır;
3. Cinayət Məcəlləsində «ictimai təhlükəlilik» anlayışı iki mənada – həm obyektiv, həm də obyektiv-subyektiv cəhətdən ziyan verən mənada işlədilir;
4. ictimai təhlükəlilik xüsusiyyəti əməlin kriminallaşdırılmasının əsası olur;
5. əməlin ictimai təhlükəliliyi şəxsin cinayət məsuliyyətinə alınmasının əsası olur;
6. əməlin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi cinayətin kateqoriyalara ayrılmasının əsası olur;
7. ictimai təhlükəlilik cəzanın fərdiləşdirilməsinin əsas meyarlarından sayılır;
8. əməlin ictimai təhlükəlilik xüsusiyyəti cinayət sayılan əməllə cinayət sayılmayan əməl arasında fərq qoymağa əsas olur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməlin, ümumiyyətlə isə həmin Məcəllənin Xüsusi hissəsinin 31-ci fəslinə daxil edilmiş cinayətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların xüsusilə böyük ictimai təhlükəliliyə malik olmalarıdır. Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulan əməl terror aktı kimi Azərbaycan Respublikasının siyasi sisteminə və təhlükəsizliyinə qarşı yönəldilir.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edildiyinə görə o, hər şeydən əvvəl, ictimai təhlükəliliyinin son dərəcə yüksək olması ilə seçilir. Belə cinayətkar qəsdlərin törədilməsi demək olar ki, həmişə əhalinin qorxuya düşməsi və vahimə içində yaşaması ilə müşayiət olunur. Əhalinin qorxu altında yaşaması və hər cür mənfi hallara şübhə ilə yanaşması təhlil edilən cinayətlərin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən amillərdir.

⁴ Bax: Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. М., 1996. с. 147

⁵ Bax: Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslük. Bakı, «Digesta», 2007. s. 84-85

Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin məqsədi maddənin dispozisiyasında birbaşa göstərilir. Belə ki, təqsirkar haqqında söhbət gedən cinayəti dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin, habelə xarici dövlət nümayəndəsinin xidməti və ya siyasi fəaliyyətinə son qoymaq, yaxud bu fəaliyyətə görə ondan qisas almaq məqsədi ilə törədir.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı cinayətlərinin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən ən səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, belə kriminal əməlin törədilməsi bir çox hallarda günahsız qurbanların meydana çıxması, insanların müxtəlif xəsarətlər alması, habelə əmlakın məhv edilməsi və ya zədələnməsi, ayrı-ayrı maddi obyektlərin dağıdılması, bir sözlə, cəmiyyətə və dövlətə ağır zərər vurulması ilə müşayiət olunur.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı əksər hallarda cəmiyyətdə sabitliyə zərbə vuraraq çətinlik yaradır, müəyyən qüvvələr arasında qarışıqlıqlar meydana çıxır və bütövlükdə dövlətin siyasi sistemi bundan ziyan çəkir. Bu kateqoriyadan olan ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsi dövlət hakimiyyət orqanlarının normal fəaliyyətini pozur, dövlətin təhlükəsizliyinə zərər vurulur, yaxud belə zərər vurmaq təhlükəsi üçün real şərait yaranır⁶. Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı bir də ona görə ictimai təhlükəlidir ki, belə əməllərin törədilməsi zamanı bəzən bundan istifadə edən ekstremist qüvvələr hərəkətə gəlir, mövcud situasiyadan istifadə edərək müxtəlif fitnəkarlıqlar törətməyə cəhdlər göstərilir. Yaranmış vəziyyətdən öz xeyirləri üçün yararlanmağa çalışan belə qüvvələr əhalinin maddi və sosial cəhətdən nisbətən zəif olan hissəsini öz tərəflərinə çəkməyə asanlıqla nail ola bilirlər ki, bu da ölkədə kriminogen situasiyanı daha da mürəkkəbləşdirir⁷.

Göründüyü kimi, Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin ictimai təhlükəliliyini artıran xüsusiyyətlərdən biri ayrı-ayrı fəsadların təzahür etməsidir. Təsadüfi deyildir ki, belə terror aktları bəzə ayrı-ayrı başqa cinayətkar qəsdlərin törədilməsinə səbəb olurlar. Başqa sözlə, cinayət öz ardınca cinayət doğurur. Törədilmiş terror aktı özü ilə yanaşı, cəmiyyətə qorxu gətirən və insanları vahimələndirən müxtəlif ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsi ilə müşayiət olunur.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı əməlinin xüsusilə böyük ictimai təhlükəliliyi bir də bununla müəyyən olunur ki, belə cinayətkar qəsdlərin törədilməsi nəticəsində insan, şəxsiyyət həyatına sui-qəsdə yanaşı əmlak məhv edilir, yaxud zədələnir, habelə ayrı-ayrı maddi obyektlər dağıdılır, yaxud onlara mühüm dərəcədə ziyan vurulur. Şübhəsiz ki, belə hallarda dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi zərər çəkir. Deməli, təhlil edilən cinayətin törədilməsi cəmiyyət və dövlət qarşısında böyük maddi çətinliklər yaradır, belə çətinliklərin aradan qaldırılmasına xeyli miqdarda vəsaitlər sərf olunur.

Tədqiqatlarda düzgün olaraq qeyd olunur ki, dövlət hakimiyyəti əleyhinə olan cinayətlərin törədilməsi nəticəsində dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaranır. Konstitusiyaya quruluşunun əsasları və təhlükəsizlik faktının bilavasitə özü təhlil edilən cinayətlərin ictimai təhlükəlilik xarakterini və dərəcəsini aşkar edən mühüm amillərdən biridir. Deməli, Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsinin sanksiyasında cəza növü kimi ömürlük həbs cəzasının nəzərdə tutulması heç də təsadüfi hal deyildir. Sanksiyanın şiddəti məhz bununla müəyyən edilməlidir⁸. Belə xüsusilə böyük ictimai təhlükəliliyə malik kriminal əmələ görə cinayət cəzasının sanksiyasının gücləndirilməsi həm də ona görə məqbul hesab olunmalıdır ki, terror aktı zəncirvari bağlılığa malik əməlləri xatırladır və onunla mübarizə daha sərt üsullarla aparılmalıdır.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin, həmçinin xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı eyni zamanda dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərdə gərginlik yaradan cinayətkar qəsdlərdən hesab olunur. Bu cəhət həmin kriminal əməlin ictimai təhlükəliliyini artıran amillərdən biridir. Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə

⁶ Вах: Антипенко В.В. Понятия терроризму. Криминально-правовое значение. Право, Украина, 1999, № 2, с. 93

⁷ Вах: Киреев М.П. Проблемы борьбы органов внутренних дел с актами терроризма. М., 1999, с. 17

⁸ Вах: Хлобустов О.М., Федоров С.Г. Терроризм: реальность сегодняшнего состояния. М., Эдиториал УРСС, 2000, с. 86

tutulmuş əməl xarici dövlətin nümayəndəsinə qarşı onun siyasi fəaliyyətinə son qoymaq məqsədilə törədildiyi hallarda beynəlxalq gərginlik artır, dövlətlərarası münasibətlərdə müəyyən soyuqluq müşahidə olunur və bir-birinə qarşılıqlı etimad zəifləyir.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmənin – terror aktının ictimai təhlükəliliyinin təzahürünün mürəkkəbliyi, bu cinayətlərin anlayışına təriflərin müxtəlif qanunvericilik aktlarında və elmi ədəbiyyatda birmənalı olmaması onların başqa cinayətlərdən fərqləndirilməsini xeyli çətinləşdirir. Mütəxəssislər bunu bir halda terror aktının ümumi anlayışın olmaması, digər halda isə ümumiyyətlə terrorçuluğa və terror aktına dair normaların kifayət qədər səmərəli ifadə edilməməsi ilə izah edirlər. Terrorçuluğa ümumi anlayışın verilməsi və haqqında bəhs edilən normaların quruluşlarının bəzi cəhətləri barədə mövqelər məlumdur⁹. Lakin bu və ya başqa cinayət tərkiblərinin «təhdış etmə» əlaməti baxımından oxşar və fərqli cəhətlərinə diqqət yetirilməsi də məqsədəuyğun olardı.

Məlumdur ki, əksər dövlətlərin milli qanunvericiliyində bir-birindən fərqli olsa da, terror aktı əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan konkret normalar mövcuddur. Terror aktının bəzi zorakı cinayətlərdən fərqləndirilməsi üçün ilk növbədə onun əsas əlamətlərini göstərmək zəruridir. Hüquq ədəbiyyatında bəzi mütəxəssislər bu əlamətlərə düzgün olaraq aşağıdakıları aid edirlər:

a) terror aktı cəmiyyət və dövlət üçün ümumi təhlükə yaradır;

b) terror aktı aşkar şəkildə icra olunur;

c) ümumi təhlükəli zorakılıq bir şəxsə və əmlaka qarşı yönəldilir, müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə məcbur etmə məqsədi ilə psixoloji təsir vasitəsindən istifadə olunur¹⁰.

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı əməli terrorçuluqla genetik yaxınlığı olan cinayətkar qəsdlərdən hesab olunur. Bununla əlaqədar olaraq cinayət hüququ elmində mövcud olan belə bir mülahizə ilə razılışmaq olar ki, terrorçuluq real nəticələri yaradan zorakı hərəkətlərlə yanaşı, həmçinin də belə hərəkətlərin törədilməsi təhlükəsi ilə xarakterizə olunur. Lakin terror aktında real nəticənin yaranması nəzərdə tutulduğundan, belə bir nəticənin meydana çıxması təhlükəsi istisna edilir. Bundan başqa, terrorçuluqda zorakı hərəkətlər qeyri-müəyyən sayda insanlara qarşı yönəldilir, terror aktında isə zorakılığın qurbanı konkret şəxs olur¹¹.

Təcrübə göstərir ki, terror aktı törətmək hədəsi ilə bağlı hallar da mövcuddur. Məhz elə bu baxımdan Ukrayna Respublikasının Cinayət Məcəlləsində «dövlət xadiminə və ya ictimai xadimə qarşı hədə və ya zorakılığa» görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən norma nəzərdə tutulmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsinin dispozisiyasının sonuna «və ya həmin hərəkətləri etməklə hədələmə» söz birləşməsinin əlavə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Belə əlavənin göstərilən maddənin mətninə daxil edilməsi bu cinayətlər arasında sərhədləri əsla aradan qaldırmır.

Başqa sözlə, bu cinayətlərin güddüyü məqsədlər və onların zərər yetirdikləri və ya zərər yetirmək barədə hədəyə məruz qoyduqları (dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı cinayət tərkibinə müvafiq əlavəni etməklə) obyektlər həm məzmununa, həm də həcminə görə də bir-birindən fərqlənirlər.

Hər iki cinayətkar qəsdin fərqli əlamətlərə malik olmalarını nəzərə alaraq onların «terror xarakterli cinayətlər» və ya «geniş mənada terrorçuluq» adlandırılması ilə razılışmaq olmaz¹². Çünki bu cinayətlə göstərilən əlamətlərinə görə birləşdirilərsə, o zaman belə təsəvvür yaranar ki, terrorçuluq və ya terror aktı ilə əlaqədar ümumiləşdirilmiş anlayışla ifadə olunan hansısa başqa bir cinayət əməli də mövcuddur. Ümumiyyətlə isə, belə yanaşma terrorçuluğa genişləndirilmiş anlayışın təriflərinin verilməsi ilə şərtləşir.

⁹ Вах: Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования. Санкт Петербург, 2002, с. 31

¹⁰ Вах: Мальцев В.В. Терроризм: проблема уголовно-правового урегулирования. Государство и право, 1998, № 8, с. 107

¹¹ Вах: Минковский Г.М., Ревин В.П. Характеристика терроризма и некоторые направления борьбы с ним. Государство и право, 1997, № 8, с. 89

¹² Вах: Петрищев В.Е. правовые и социально-политические проблемы борьбы с терроризмом. Государство и право, 1998, № 3, с. 89-90

«Terror xarakterli» cinayətlər haqqında konkret olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, «terrorçuluq» və «terror aktı» cinayətləri terror xarakterli deyil, birbaşa və ya vasitəli təhdış etməni (terror aktı cinayətinə dair normanın indiki vəziyyəti baxımından) ifadə edən «terror cinayətləri» hesab edilməlidir. Çünki «xarakter» istilahnın işlədilməsi də terrorla bağlı hansısa başqa əsas anlayışın mövcud qənaətinə gəlməyə əsas verir. Bundan başqa, terror aktı cinayət tərkibində təhdış etmə əlaməti birbaşa göstəriləsə də, cinayətin xarakteri ona bu əlamətin xas olmasını təsdiqləyir. Konkret terror aktı nəticəsində istər-istəməz kənar şəxslər də qorxuya məruz qalırlar və onlar da belə bir hadisə ilə üzləşəcəkləri qorxusunu bir müddət unuda bilmirlər.

Beləliklə, dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etməni – terror aktının ictimai təhlükəliliyi ilə bağlı təhlilləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərə tutulmuş cinayətkar əməllər, hər şeydən əvvəl, xüsusilə böyük ictimai təhlükəliliyə malik olmaları ilə xarakterizə olunurlar. Bu kateqoriyadan olan əməllərin ictimai təhlükəliliyinin digər mühüm xüsusiyyəti onların geniş əhali kütləsinin qorxuya düşməsinə səbəb olmalarıdır. Belə əməllərin törədilməsi insanların yaddaşından xeyli müddət silinmir və onlar hər an belə xüsusilə ağır cinayətkar əməllərin törədiləcəyi vahiməsi altında yaşayırlar. Belə psixoloji vəziyyət isə bütövlükdə cəmiyyətin psixikasına mənfi təsir göstərir, əhali daim sək-səkədə yaşayır.

Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətkar əməllərin ictimai təhlükəliliyini səciyyələndirən daha bir cəhət onların törədilməsi nəticəsində xüsusi əmlakın, yaxud dövlət əmlakının məhv edilməsi və ya zədələnməsidir ki, bu da öz növbəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Bütün bunlar dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə – terror aktı əməlləri ilə cinayət-hüquqi mübarizənin ən yeni və keyfiyyətli vasitələrlə aparılmasını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə: Dərslik. Bakı, «Digesta», 2007.
2. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. М., 2003.
3. Наумов А.В. Уголовное право. Общая часть. Курс лекций. М., 1996.
4. Антипенко В.В. Понятия терроризму. Криминально-правовое значение. Право, Украина, 1999, № 2.
5. Киреев М.П. Проблемы борьбы органов внутренних дел с актами терроризма. М., 1999.
6. Хлобустов О.М., Федоров С.Г. Терроризм: реальность сегодняшнего состояния. М., Эдиториал УРСС, 2000.
7. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования. Санкт-Петербург, 2002.
8. Мальцев В.В. Терроризм: проблема уголовно-правового урегулирования. Государство и право, 1998, № 8.
9. Минковский Г.М., Ревин В.П. Характеристика терроризма и некоторые направления борьбы с ними. Государство и право, 1997, № 8.
10. Петрищев В.Е. правовые и социально-политические проблемы борьбы с терроризмом. Государство и право, 1998, № 3.

ОБЩЕСТВЕННАЯ ОПАСНОСТЬ, ПРАВОВАЯ, СОЦИАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПОКУШЕНИЯ НА ЖИЗНЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИЛИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ (ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЙ АКТ)

Р.А. Гасымзаде, А.Э. Гасымов

Общественная опасность каждого преступного деяния характеризует ее уголовно-правовую природу, социальную сущность, породившую правовые, социальные и политические результаты. Не случайно, что общественная опасность деяния обладает важностью при определении санкций. Деяния покушения на жизнь государственного и общественного

деятеля – террористические акты – очень опасны по общественно-тяжелым последствиям, которые они порождают, правовыми, социальными и политическими ущербами, которые они несут. Поэтому в ее санкциях предусмотрены более тяжелые наказания. Такие деяния считаются тяжелыми преступлениями и международными правовыми нормами. В статье, на основе мыслей и соображений отдельных авторов, исследована общественная опасность, правовая, социальная и политическая сущность преступлений на жизнь государственного или общественного деятеля (террористический акт).

PUBLIC PERILOUSNESS, LEGAL, SOCIAL AND POLITICAL IMPORTANCE OF THE CRIMES ON ATTEMPT ON THE LIFE OF STATESMAN OR PUBLIC MAN (TERRORIST ACT)

A.E. Gasimov, R.A. Gasimzade

Public perilousness of each crime act characterizes its penal-legal nature, social importance, provoked legal, social and political results. It is not by chance that public perilousness of the criminal action has necessary importance in determining of the sanctions. Attempts on the life of statesman or public man – terrorist act behaviors are very dangerous for provoked heavy public dangerous results, sustained legal, social and political damages and the heaviest punishments are deemed for them in their sanctions. Such kind of actions is deemed the heaviest crimes by the international legal norms. Public perilousness, legal, social and political importance of the crimes on attempt on the life statesman or public man (terror act) is investigated in the Article relating to the ideas and discretions of different authors.

Rayçi: dosent Ş.M. Kərimov

Внимание!

В нашем журнале всегда найдется место для Вашей рекламы! Обращайтесь в нашу редакцию.

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.

РАЗВИТИЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ

Ф.Ф. Алекперова, Х.Д. Аллева

Национальная Академия Авиации

В статье рассмотрено современное состояние нормативно-правовой базы сферы воздушного транспорта Азербайджанской Республики.

Проанализированы некоторые статьи закона «Об авиации» Азербайджанской Республики. Уделено внимание направлениям государственного регулирования воздушного транспорта, а также требованиям, предъявляемым к международным перевозкам.

В системе экономического и правового регулирования развития авиации и авиационной деятельности, государственной поддержки и защиты отечественных эксплуатантов и собственников авиационной техники важную роль играет национальная нормативная база. Национальное законодательство сферы воздушного транспорта создает правовые основы для осуществления организационной, производственной, научной и иной деятельности физических и юридических лиц, направленной на поддержку и развитие авиации, удовлетворение нужд экономики и населения в воздушных перевозках, авиационных работах и услугах, в том числе на создание инфраструктуры ВТ и решение других задач. Хозяйствующие субъекты, осуществляющие свою деятельность в сфере воздушного транспорта, руководствуются системой нормативных правовых актов, действующих в стране, включая не только законодательные, но и подзаконные нормативные акты — указы Президента, постановления Правительства, нормативные акты местных органов исполнительной власти и т. п.

Воздушное законодательство Азербайджанской Республики состоит из Конституции Азербайджанской Республики, Закон Азербайджанской Республики «Об авиации», прочих нормативно-правовых актов и международных договоров, стороной которых является Азербайджанская Республика.

В законе «Об авиации», принятом в июне 2005 года, провозглашается полный и исключительный суверенитет в отношении воздушного пространства Азербайджанской Республики. С момента вступления закона в действие утратил силу Воздушный Кодекс Азербайджанской Республики, действовавший ранее в стране. Разработка и принятие нового закона была вызвана необходимостью расширения национальной нормативной базы на основе Стандартов и Рекомендуемой Практики ИКАО, а также для отражения последних достижений гражданской авиации республики, изменениями в структуре государственного управления сферой ВТ, формах собственности в отрасли, расширением коммерческой составляющей в работе авиаперевозчиков и т. д.

В системе мирового регулирования воздушного транспорта на государство возлагаются следующие функции по регулированию:

- Регулирование безопасности полетов и авиационной безопасности, а также осуществление контроля за обеспечением такой безопасности, за соответствием безопасности полетов и авиационной безопасности, её наземных средств и служб соответствующим международным стандартам и рекомендуемой международной практике (международным требованиям);
- Принятие и применение государственной программы по авиационной безопасности (государственной программы по защите авиации от актов незаконного вмешательства); Обеспечение обслуживания воздушного движения, а также телекоммуникационно-информационного обслуживания;
- Регулирование деятельности аэропортов, аэродромов, авиационных организаций, систем обслуживания воздушного движения и контроль над этой деятельностью;

- Обязательная сертификация всех физических и юридических лиц, занимающихся деятельностью, связанной с гражданской авиацией, авиационного оборудования и средств в соответствии с законом об авиации и международными требованиями;
- Осуществление проверок деятельности юридических и физических лиц, связанных с авиацией, и принятие мер по устранению выявленных нарушений;
- Расследование авиационных катастроф и инцидентов, а также распространение информации среди авиационной общественности с целью их предотвращения;
- Регулирование и координация поисковых и спасательных работ в авиации;
- Разработка нормативно-правовых актов в области авиации и осуществление контроля за их исполнением.

Государственная Администрация Гражданской Авиации Азербайджанской Республики выполняет функции государственного органа управления воздушным транспортом и в соответствии с этим в рамках своих полномочий осуществляет государственный надзор над использованием воздушного пространства страны.

Закон «Об авиации» регламентирует все вопросы международных воздушных сообщений с Азербайджаном. В соответствии с ним полеты иностранных судов на территории Азербайджанской Республики могут осуществляться только на основе соглашений о воздушном сообщении, заключаемых между иностранными государствами и Азербайджаном, либо специальных разрешений на разовые полеты, выдаваемых иностранным авиаперевозчикам в установленном порядке.

Под воздушным пространством понимается воздушное пространство над территорией Азербайджанской Республики, принадлежащим Азербайджанской Республике сектором Каспийского моря и внутренними водами.

Согласно закону авиация подразделяется на государственную авиацию, гражданскую авиацию и экспериментальную авиацию. Развивается также авиационная инфраструктура и единая система организации воздушного движения.

Наличие законодательной базы в области гражданской авиации в соответствии с международными договоренностями и присоединение к международным Конвенциям дает возможность для дальнейшего роста международных перевозок пассажиров и грузов, регулирования отношений между пассажирами и авиакомпаниями, выполняющими полеты из аэропортов по международным стандартам, правильно определять ответственность сторон авиаперевозки.

Гражданин или юридическое лицо, имеющее воздушное судно на праве собственности, на условиях аренды или на ином законном основании, использующее ВС для полетов является эксплуатантом.

Авиаперевозчик, обеспечивающий все требования национального законодательства, получает от авиационных властей своего государства «Свидетельство эксплуатанта». Этот документ дает право выполнения международных перевозок. «Свидетельство эксплуатанта» в Азербайджанской Республике выдается Администрацией Гражданской Авиации сроком на 2 года. Для продления свидетельства, процедуры соответствия требованиям проверяются повторно. В число требований наряду с другими входит наличие парка современных воздушных судов, соответствующих международным нормам летной годности; наличие высококвалифицированного летного состава с соответствующими свидетельствами и сертификатами; определение ответственности за материальный ущерб, нанесенный из-за некачественного выполнения вышеуказанных обязательств;

Сертификат летной годности конкретного типа ВС — это основной документ, удостоверяющий соответствие ВС нормам летной годности и выдаваемый на основании данных сертификации. При сертификации могут быть выданы официальные указания и ограничения по использованию, если это потребуется в интересах безопасности полетов или авиационной безопасности.

Особо оговаривается в законе «Об авиации» признание свидетельств авиационного персонала. Реестр свидетельств, удостоверений (сертификатов) авиационного персонала ве-

дет соответствующий орган исполнительной власти, выдающей данные документы. В указанный реестр также включаются данные об аналогичных документах, выданных в другом государстве, и признанных в порядке, установленном законодательством. В случае не соблюдения правил безопасности полетов, авиационной безопасности, неоднократного нарушения требований законодательства или же приговора суда свидетельство авиационного персонала может быть аннулировано.

Ответственность за ущерб, причиненный пассажирам при эксплуатации воздушного транспорта, прежде всего, определяется международными Конвенциями, к которым присоединилось государство, и внутренними государственными законодательными актами. Главы 10 и 11 Закона Азербайджанской Республики «Об авиации», посвящены вопросам организации воздушных перевозок и ответственности сторон. Закон «Об авиации» также регламентирует ответственность перевозчика за причинение смерти или повреждение здоровья пассажиров, за сохранность принятых к перевозке грузов и багажа. В частности, в нем указывается, что ответственность перевозчика при воздушных перевозках регулируется гражданским законодательством Азербайджанской Республики. При международных перевозках эта ответственность регулируется международными договорами об ответственности при воздушных перевозках, участниками которых являются Азербайджанская Республика и соответствующие государства.

В мероприятия, необходимые и предусмотренные законом для осуществления воздушных перевозок как внутренних так и международных входят также выполнение безопасного полета для доставки пассажира, его багажа или груза в пункты назначения, указанные в договоре на воздушных судах авиаперевозчика; обеспечение авиационной безопасности экипажа, пассажиров, их багажа и грузов.

Законом «Об авиации» предусмотрены особые правила сертификации деятельности исполнителей авиаработ. Сертификат подтверждает способность, профессиональную, материальную и технологическую подготовленность исполнителя авиационных работ к соответствующим видам авиационной деятельности.

Лицензия – документ, выдаваемый полномочным органом гражданской авиации, удостоверяющий право его владельца осуществлять определенный вид деятельности (авиационные перевозки, авиационные работы). Лицензия даёт разрешение на выполнение определенного вида авиационной деятельности.

В законе Азербайджанской Республики «Об авиации» дается следующее определение понятию аэропорт: «Аэропорт – комплекс сооружений, включающий в себя аэродром, аэровокзал, другие сооружения, предназначенные для приема и отправки воздушных судов, обслуживания воздушных перевозок и имеющих для этих целей необходимые оборудование, авиационный персонал и других работников».

Аэропорты и аэродромы могут находиться в государственной, муниципальной и частной собственности.

Управление и использование аэропорта, находящегося в государственной собственности, осуществляется в порядке, установленном соответствующим органом исполнительной власти, а его развитие осуществляется в соответствии с планами, утвержденными соответствующим органом исполнительной власти.

Все аэропорты и аэродромы подлежат сертификации с целью соответствия следующим требованиям:

- Лицо, подавшее заявление на сертификацию, является владельцем, арендатором или пользователем аэропорта;
- Физическая характеристика аэропорта и его наглядные вспомогательные средства, а также прилегающая территория, здания, объекты и их маркировка соответствуют международным требованиям для категорий воздушных судов, предназначенных для использования аэропорта;

- Навигационные и посадочные средства, телекоммуникационные средства обслуживания и система электроснабжения аэропорта являются адекватными для условий, при которых будет использоваться аэропорт;

- Управление воздушным движением в аэропорту и связанные с этим услуги предоставляются в соответствии с международными требованиями;

- Метеорологические услуги, предоставляемые в аэропорту, соответствуют требованиям соответствующего органа исполнительной власти;

- Программа авиационной безопасности аэропорта утверждена в соответствии с требованиями органов исполнительной власти;

- Имеется утвержденный план мероприятий на случай чрезвычайного положения в аэропорту;

- Создана соответствующая противопожарная служба и служба спасения.

При сертификации могут быть выданы официальные указания и ограничения по использованию аэропорта, если это потребуется в интересах безопасности полетов или авиационной безопасности. В результате сертификации аэропорту выдается сертификат соответствия.

Азербайджанская Республика присоединилась к 22-м Конвенциям и Протоколам по гражданской авиации, регулирующим деятельность этой отрасли. С 26-ью Договаривающимися Государствами заключены Межправительственные соглашения. В Азербайджанской Республике функционируют 5 международных аэропортов, которые ежедневно принимают самолеты более чем 50 иностранных авиакомпаний со всех концов мира, и 3 национальные авиакомпании, зарегистрированные в республике, выполняющие международные перевозки. Услугами этих субъектов пользуются граждане Азербайджана и других стран, фирмы и предприятия.

В соответствии с законом Азербайджанской Республики «Об авиации» международные полеты воздушных судов в воздушном пространстве выполняются в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики, общепринятыми принципами и нормами международного права и международными договорами Азербайджанской Республики. Соблюдение национального законодательства, обязательно для всех, пользующихся воздушным пространством данного государства.

После присоединения Азербайджанской Республики к Европейской Конференции Гражданской Авиации Азербайджан пользуется преимуществом непосредственного применения законов и правил Европейского Союза в области гражданской авиации.

Если аналогичный документ к сертификату эксплуатанта, выданный другим государством, будет признан соответствующими органами исполнительной власти, то обладателю данного документа выдается концессия на выполнение регулярных воздушных сообщений. В таких случаях наряду с концессией выдаются письменные указания об условиях, применяемых к воздушным сообщениям и утверждаются программы движения и тарифы в размере, требуемом в соответствии с международными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика. Эксплуатанты, получившие свидетельства на выполнение регулярных воздушных сообщений, также могут без дополнительных разрешений выполнять нерегулярные (чартерные) воздушные сообщения.

Данные свидетельства и концессии на выполнение воздушного сообщения регулярно и нерегулярного характера, могут быть аннулированы и возвращены соответствующему органу исполнительной власти в следующих случаях:

- Владелец этих документов нарушил условия свидетельства и разрешения;
- Данные права не используются надлежащим образом;
- Выявленные нарушения не устранены в течение времени, определенного соответствующим органом исполнительной власти;
- При истечении срока, приостановлении действия или аннулировании сертификата эксплуатанта.

Иностранные авиапредприятия осуществляют свою деятельность на территории Азербайджанской Республики в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики, международными договорами, в которых участвует Азербайджанская Республика и соответствующие иностранные государства, а также со специальными разрешениями на совершение, как нерегулярных полетов, так и регулярных полетов. Иностранные авиапредприятия могут открывать представительства на территории Азербайджанской Республики.

На все воздушные суда, их экипажи и пассажиров, прибывающих и убывающих из Азербайджанской Республики, следующих транзитом, а также на их ввозимое, вывозимое, транзитное имущество, распространяется действие соответствующих паспортных и иных правил, установленных в соответствии с законодательством Азербайджанской Республики.

Помимо закона Азербайджанской Республики «Об авиации», который является основным нормативным документом, регламентирующим порядок деятельности гражданской авиации, как во внутренних, так и в международных сообщениях, существуют и другие нормативные документы ведомственного характера, которые регламентируют специфичные международные перевозки.

Различные правила о воздушных перевозках разрабатываются на основании норм закона «Об авиации». Все авиакомпании имеют свои собственные правила, которые должны отвечать требованиям, установленным соответствующими органами исполнительной власти.

В типовых правилах более подробно, чем в законе Азербайджанской Республики «Об авиации», определяются порядок и условия международных перевозок, взаимоотношения перевозчика с клиентурой воздушного транспорта, а также вытекающие из отношений по перевозке права, обязанности и ответственность ее участников.

Создание нормативно-правовой базы, отвечающей как международным требованиям, так и национальным интересам должно способствовать и находиться в соответствии с основными процессами и тенденциями, по которым совершенствуется развитие системы современного воздушного транспорта. Международные организации гражданской авиации в своей деятельности уделяют большое внимание решению проблем, связанных с обеспечением безопасности полетов и авиационной безопасности, с регулированием международных авиатарифов, с развитием регионального сотрудничества, снижением воздействия авиации на экологию. ИКАО отмечает также положительное влияние политики либерализации на воздушном транспорте, в частности расширения доступа к рынкам авиаперевозок все большего количества перевозчиков и ослабления влияния государств на коммерческую деятельность предприятий. И эти проблемы должны быть обеспечены законодательными решениями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Азербайджанской Республики «Об авиации». Баку, июнь 2005г.
2. Виткрофт С. Разработка стратегии авиакомпании. Современные условия на мировом воздушном транспорте. Материалы симпозиума ИКАО в АГА. С.Петербург, 1992, с. 167-171.
3. Молчанов В.В. Нормативно-правовое регулирование воздушных перевозок// Законодательство. 2006. № 4.
4. L.Dunning-Mitchel. Regional Airline Ranking. Airline Business, oktober, 2008.
5. Никулин Н.Ф. Основы нормативно-правового управления и регулирования на воздушном транспорте: Учеб.пособ. Ч.1. Основы государственного регулирования деятельности в области воздушного транспорта. / 2-е изд. доп.. - СПб.М.: АГА, 2001.
6. Aviation News – Avia Time.com.

MÜLKİ AVIASİYANIN HÜQUQİ-NORMATİV BAZASININ İNKİŞAFI

F.F. Ələkbərova, X.C. Əliyeva

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının hava nəqliyyatı sahəsində hüquqi-normativ mənbələrinin müasir vəziyyəti müzakirə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının "Aviasiya haqqında" qanununun bəzi maddələrinin təhlili aparılmışdır.

Hava nəqliyyatında dövlət tənzimlənməsinin istiqamətləri, həmçinin beynəlxalq daşımalarına qoyulan tələblərə diqqət yetirilmişdir.

DEVELOPMENT OF NORMATIVE AND LEGAL BASE REGULATION OF CIVIL AVIATION

F.F. Alekperova, X.J. Aliyeva

In the article the modern state of law base in air transport of Azerbaijan Republic are shown.

Some articles of "Law of aviation" of Azerbaijan Republic were analyzed.

Attention to the state regulation problems in sphere of air transport, also to request of international air-carriers was attracted.

Рецензент: проф. И.О. Гулиев

ПОВЫШЕНИЕ РОЛИ СТРОИТЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСА В ЭКОНОМИКЕ

А.Р. Искендеров

Национальная Академия Aviации

В статье описаны функционирование и преобразования строительного комплекса, этапы развития строительного комплекса страны, экономические аспекты капитального строительства, эффективность капитального строительства на современном этапе, основные требования, предъявляемые обществом к строительной продукции при переходе к рыночным отношениям.

Радикальная перестройка системы управления экономикой, переходящей на рельсы рыночных отношений, - одно из важнейших направлений программы реформ, проводимых в нашей стране. Особое значение эта проблема имеет на уровне предприятия, положение которого в рыночной экономике коренным образом меняется. Становясь объектом товарно-денежных отношений, обладающим экономической самостоятельностью и полностью отвечающим за результаты своей экономической деятельности, предприятие обязано сформировать у себя такую систему управления, которая обеспечила бы ему высокую эффективность работы, конкурентоспособность и устойчивость положения на рынке. Можно отметить два важных принципа, лежащих в основе действующих механизмов. Первый - максимально возможное устранение государственного регулирования экономики и предельная децентрализация систем управления. Второй - активное влияние государства на экономические процессы, включая формирование рыночных отношений.

Наша страна обладает большим опытом в области структурных экономических изменений. Практика многочисленных структурных перестроек в экономике страны показала, что при всем разнообразии целей и методов нововведений все преобразования имели общую черту. Организационные изменения производились формально, не достигали своей цели, затягивались во времени, отрицательно влияли на экономические показатели преобразуемых предприятий и организаций. Данная проблема в первую очередь характерна для капитального строительства, которое определяет воспроизводство основных фондов и первым должно совершенствовать организационную структуру управления. Строительный комплекс представляет собой совокупность производств и организаций, характеризующихся тесными и устойчивыми экономическими, организационными и технологическими связями для получения конечного результата - обеспечения воспроизводства основных фондов народного хозяйства. В настоящий момент предприятия являются свидетелями и участниками беспрецедентных перемен, происходящих в нашем обществе, в результате которых обозначились основные структурные изменения, требующие эффективного управления на всех уровнях. К ним относятся:

- изменение структуры собственности, связанной с разрушением монополии государственной собственности в сфере производства, созданием базы для формирования заинтересованных собственников и эффективного менеджмента;
- изменение отраслевой структуры производства в результате ее приспособления к новой структуре спроса и возникновения массы мелких предприятий, порожденных частным предпринимательством;
- изменение (либерализация) собственности в сочетании со сложным инвестиционным климатом и ограниченными ресурсами.

В составе строительного комплекса можно выделить несколько групп предприятий и организаций: постоянно действующие строительно-монтажные организации и предприятия строительной индустрии; предприятия, поставляющие для строительства предметы труда; предприятия, поставляющие средства труда; предприятия инфраструктуры строительства и организации, осуществляющие управление строительством [1].

Капитальное строительство обеспечивает осуществление инвестиционного процесса, от предпроектной стадии до ввода объекта в эксплуатацию. В состав этой отрасли входят организации, выполняющие строительные и монтажные работы по возведению новых зданий, сооружений и других объектов народного хозяйства, расширению, техническому перевооружению и реконструкции действующих предприятий, проектно-изыскательские организации, обслуживающие строительство, а также такие органы управления, как министерства, ведомства и т.д.

Конкретная цель капитального строительства на современном этапе определена его внешней средой, вводом объектов в эксплуатацию в нормативные сроки с надлежащим качеством. Поэтому с очевидной остротой возникает вопрос о надлежащем управлении капитальным строительством - сознательном его регулировании в целях повышения эффективности, ускорения научно-технического прогресса, роста производительности труда, улучшения качества продукции и обеспечения тем самым динамичного, планомерного и пропорционального развития отрасли.

Экономика строительства как научная дисциплина позволяет оценивать результаты научно-технического прогресса, сущность которого заключается в непрерывном совершенствовании орудий и предметов труда, методов производства работ и организации строительства, основным следствием которого является повышение производительности труда. Экономика строительства занимается изучением строительства как особой отрасли народного хозяйства, которая формируется, с одной стороны, как процесс воспроизводства основных фондов, требующий необходимых капитальных вложений в его осуществление, и с другой - как процесс собственного развития данной отрасли материального производства [2].

Сложность изучения экономических аспектов капитального строительства заключается в многообразии организационных и хозяйственных форм процесса строительного производства, большом количестве участников, имеющих различные функциональные цели и задачи, существенной зависимости процесса строительного производства от естественных, природных условий. В процессе строительного производства (возведения любого объекта) участвуют инвестор - заказчик - проектировщик - подрядчик - специализированные строительные организации. Кроме этих непосредственных участников строительного процесса в создании строительной продукции участвуют десятки заводов-изготовителей технологического оборудования, строительных машин и материалов. В связи с таким большим числом участников можно утверждать, что процесс строительного производства формируется под влиянием большого количества организационных факторов. Преобразование системы управления, совершенствование ее означает, в первую очередь, изменение организационных отношений и соответственно организационных форм управления, которые в свою очередь представляют собой права, обязанности и ответственность, присвоенные участникам строительного производства в процессе их совместной деятельности. Организационно-правовая форма предприятия дает перечень субъектов, которые могут в ее рамках осуществлять экономическую деятельность, в первую очередь физические лица (объединения физических лиц), не ограниченные законом в своей дееспособности, юридические лица.

В нашей стране обозначились тенденции введения в экономический оборот многообразных форм собственности и их равноправного состязания в рамках общих экономических процессов. Это и потребовало регламентации организационно-правовых форм соединения средств, усилий и других затрат других собственников. Процесс трансформации еще вчера традиционных строительных предприятий в структуры рыночной ориентации хотя и несколько запаздывает по сравнению с другими отраслями экономики, но, несмотря на все трудности и противоречия, принимает все более устойчивый характер.

Предприниматели в сфере строительства только встают на путь первоначального накопления капитала и в ближайшее время вряд ли будут иметь какое-нибудь важное значение. Сама специфика капитального строительства обуславливает, что понятие "предпринимательство" здесь будет иметь несколько иное по сравнению с другими отраслями народного хозяйства наполнение. Предпринимательство предполагает создание продукции в процес-

се расширенного воспроизводства. Для того чтобы предпринимательские структуры равномерно охватывали все звенья технологической цепочки строительного комплекса, при определении их правового положения надо не только оговаривать условия объединения финансовых, трудовых и материальных ресурсов участников строительства, но и нацеливать их на общность их экономических интересов. Это означает, что возрождается не хозяйство индивидуальных, а особая форма хозяйствования, которая должна иметь четко выраженную ориентацию в их правовом положении, нацеленную на деятельность в жестких условиях конкуренции и постоянно меняющейся конъюнктуры рынка [3].

Строительство является одной из ведущих отраслей экономики страны, где решаются жизненно важные задачи структурной перестройки материальной базы всего производственного потенциала страны и развития непроизводственной сферы. От эффективности функционирования строительного комплекса во многом зависят как темпы выхода из кризиса, так и конкурентоспособность отечественной экономики. Этим и определяется значимость выбора объективных характеристик его состояния. Функционирование и все преобразования строительного комплекса объективно происходят в реальных временных интервалах. Можно выделить следующие пять качественно разных состояний:

- 1 состояние – доперестроечное (до 1988-1990г.г.);
- 2 состояние – переходное, гибридно-неустойчивое (1990-1994г.г.);
- 3 состояние – нецивилизованно-рыночное (1994-1998 г.г.);
- 4 состояние – цивилизованно-рыночное;
- 5 состояние – посткатастрофическое.

Невероятно трудные преобразования в строительном комплексе были осложнены общим кризисным состоянием, спадом инвестиционной деятельности, высокими темпами инфляции, кризисом платежей и т.д. Сокращение спроса на продукцию, инфляция, съедающая оборотные средства, порочная амортизационная политика и многое другое предопределили состояние производственного аппарата отрасли, уровень занятости и направленность действий хозяйствующих субъектов в этой сфере. Нынешнее состояние характеризуется, с одной стороны, началом преобладания негосударственных форм собственности в строительном комплексе, а с другой – отсутствием действительной конкуренции на строительном рынке. Функционирование системы неэффективно и не отвечает общественным требованиям. Основной момент в современных подходах оценки сделан на качественные параметры, описывающие такие характеристики, как надежность выполнения договорных обязательств, характер и степень конкурентности цен, складывающиеся на рынке стандарты продолжительности сооружения разнородных объектов, цивилизованные уровни рентабельности, характеристики истинного состояния производственного аппарата и другие подобные рыночные параметры [4].

В целях повышения эффективности капитального строительства на перспективу необходимо ориентироваться, прежде всего, на повышение интенсификации строительства и производства основных конструкций и материалов. Для этого требуется решить следующие задачи:

- снизить капиталоемкость строительства, прежде всего объектов строительной индустрии и промышленности строительных материалов, создать мобильные строительные базы;
- повысить степень заводской готовности конструкций, изделий и материалов, применить укрупненные элементы зданий и сооружений, прогрессивные технологии и методы организации строительно-монтажных работ, использовать автоматизированные системы управления с созданием широкой информационной сети;
- совершенствовать объемно-планировочные и конструктивные решения зданий и сооружений применительно к региональным условиям строительства;
- увеличить применение прогрессивных конструкций и материалов и повысить эффективность использования мощностей.

К числу основных требований, предъявляемых обществом к строительной продукции, проектным, строительным организациям и характеру их функционирования при переходе к

рыночным отношениям можно отнести существенное повышение надежности функционирования строительных организаций и строгое соблюдение договорных обязательств; обеспечение безубыточной работы и нормальной рентабельности строительных организаций как основы их существования; сокращение в два-три раза продолжительности строительства производственных объектов и в полтора раза объектов непроизводственного назначения; повышения качества строительной продукции и степени готовности ее к эксплуатации, переход к страхованию качества; изменение характера сооружаемых объектов, обеспечение их быстрой адаптации к изменяющимся условиям производства; усиление мобильности строительных организаций как важного фактора их конкурентоспособности на отечественном и зарубежном рынках; устойчивая деловая репутация и состоятельность подрядных фирм; весомые гарантии подрядчика; развитое страхование предпринимательских рисков; возможность оказания подрядными организациями комплекса профессиональных услуг; рациональное природопользование и охрана окружающей среды и обеспечение безопасности строительных работ.

Таким образом, принципиальная новизна предложений сводится к качественной стороне развития, то есть повышение эффективности капитального строительства за счет резкого, в три-четыре раза, сокращения инвестиционного цикла широкого использования достижений научно-технического прогресса через рыночные регуляторы: применение прогрессивных материалов и конструкций, использование высокопроизводительной техники и применение новых и новейшей технологий. Формирование региональных рынков строительной продукции и оказания услуг будет осуществляться за счет расширения сети строительных компаний, значительная часть которых может быть привлечена в централизованную систему управления через договорные и субподрядные отношения. Для объективной оценки положения дел и разработки мер по дальнейшим преобразованиям важно знать не только объемы выполняемых работ по стране, но и условия – экономический режим их осуществления. Существует необходимость пересмотра этих представлений, полагая, что не менее важным, чем ввод объектов, объемы выполненных работ, прибыль, себестоимость и другие традиционные показатели, является степень удовлетворения строительным комплексом новых общественных требований, качество работы строительного комплекса, его конкурентоспособность на европейском и мировом рынках и через это воздействие на конечные производственные результаты.

В технико-экономическом отношении строительство как отрасль материального производства существенно отличается от других отраслей экономики. Это объясняется особым характером продукции строительства, условиями вложения денежных средств, их освоения и возврата, методами организации и управления строительством, особенностями технологии строительного производства [5].

Строительная продукция (здания, сооружения) создается на определенном земельном участке и в течение всего периода строительства (а в дальнейшем и эксплуатации) остается недвижимой. В период строительства орудия труда и рабочие непрерывно перемещаются по фронту работ. Строительство любого объекта начинается с создания в районе строительной площадки производственной базы строительства, которая в зависимости от масштаба сооружаемого объекта по своим стоимостным показателям может быть сопоставима со стоимостью строительства самого объекта. По сути, чтобы начать строительство основных сооружений объекта, нужно создать на строительной площадке специальное производственное предприятие, строительной продукцией которого будет единственный экземпляр, то есть сооружаемый объект. Строительство же прямая противоположность промышленного производства, где до начала выпуска продукции возводятся здания, сооружения, монтируется строительное оборудование, отрабатывается технология производства и только после этого начинается выпуск продукции. Это обстоятельство требует своеобразных форм организации и управления строительным процессом, разработки специальных методов технологии производства работ.

Размещение строительной продукции на определенном земельном участке делает ее зависимой от стоимости земельного участка, конъюнктуры цен на рынке земли. Большое влияние на технико-экономические показатели строительной продукции оказывает фактор времени. Продолжительность строительства любого объекта исчисляется не только месяцами, но во многих случаях, особенно при строительстве крупных объектов, - годами. Это вызывает отвлечение капитала из оборота на длительное время и практическое его "омертвление". Принимая во внимание большую капиталоемкость объектов строительства, изъятие капитала из оборота на длительное время и вложение его в строительство являются решением крайне ответственным и достаточно рискованным. При этом следует иметь в виду, что длительность цикла оборачиваемости капитала в строительстве в несколько раз больше, чем в промышленности, и в десятки раз больше, чем в торговле. Поэтому принятие решения о вложении капитала в строительство сопровождается серьезными технико-экономическими расчетами [6].

Строительство любого объекта осуществляется в определенной естественной природной среде, которая характеризуется своими топографическими, инженерно-геологическими и климатическими условиями. В связи с этим для каждого конкретного случая разрабатываются свои конструктивно-компоновочные решения, которые учитывают рельеф местности, ветровые и иные нагрузки, величину сейсмического воздействия, температурный режим. Толщина стен, покрытий, параметры несущих конструкций зданий и сооружений, размеры фундаментов (а, следовательно, и их стоимость) находятся в прямой зависимости от природных условий района строительства. Поэтому строительство одного и того же типа здания или сооружения в различных районах страны требует различных затрат материально-технических, трудовых и финансовых ресурсов [7].

Строительство отличается многообразием производственных связей. В строительстве любого объекта принимают участие множество, а при строительстве крупных сооружений - и десятки проектно-изыскательских, научно-исследовательских, строительных и монтажных организаций, заводы-изготовители основного технологического оборудования, поставщики строительного-монтажного оборудования и строительных материалов, банки и другие субъекты экономики, чей капитал, так или иначе, участвует в строительстве. Несмотря на то, что конечная цель у всех участников инвестиционного процесса одна - получение максимально возможной прибыли, в процессе строительства каждый из участников имеет свои частные цели и задачи. В связи с этим возникает необходимость создания таких экономических критериев, которые бы объединяли всех участников инвестиционного процесса в деле достижения общей цели - завершения строительства в заданные сроки с минимальными затратами, а не соблюдение только собственных интересов.

Кооперирование связей в процессе строительства осуществляется как в сфере поставок и услуг (предусматривает обязательные поставки определенного количества, комплектность и сроки поставки изделий и материалов), так и в сфере производства, т.е. непосредственно на объекте строительства путем разделения единого технологического процесса на составные взаимосвязанные элементы, выполнение которых производится различными исполнителями. Это требует согласования во времени, пространстве, по видам применяемых средств механизации, степени готовности отдельных элементов зданий и сооружений для продолжения работ другими исполнителями. Большое число организаций, сложность взаимных связей требуют четкой организации и координации работы всей участников строительного процесса.

Длительность технологического цикла в строительстве обусловила особую форму расчетов за строительную продукцию. Расчеты ведутся за условно готовую продукцию - за этапы работ, за выполнение конструктивных частей зданий или видов работ. Это предопределяет необходимость установления цены не только в целом за объект, но и за отдельные виды и этапы работ. Учитывая, что связи взаимодействия в строительстве реализуются в условиях динамично развивающихся производственных процессов, имеющих вероятностный характер воздействия (погодные условия, сбои поставок и др.), система организации и управ-

ления строительством должна предусматривать эффективную систему регуляторов, которая призвана обеспечивать надежность связей взаимодействия и придание им максимально возможной степени устойчивости. Это может быть достигнуто путем создания резервных мощностей, производственных запасов, резервных фондов [8].

Сегодня мы являемся свидетелями ситуации, когда промышленные предприятия начинают брать на себя инициативу в тех сферах, которые раньше всецело контролировались государством, и действуют в качестве независимых источников инициативы. Однако существуют некоторые мощные сдерживающие факторы, препятствующие дальнейшему структурному развитию предприятий в условиях рыночной экономики переходного типа. Теперь же строительная индустрия страны оказалась в эпицентре рыночных преобразований. Это имело место и ранее, когда все новые веяния в экономике в первую очередь распространялись или, точнее, внедрялись именно в строительстве. Примером могут служить такие кампании, как переход на "самокупаемость и самофинансирование", бригадный и коллективный подряд, распространение кооперативов и, наконец, массовый переход на "аренду" в конце 80-х годов 20 века. Последнее имело особенно большое значение для современного состояния отрасли. Происходят коренные изменения в источниках инвестиций в строительство, в системе участников инвестиционной деятельности и их взаимоотношениях. На смену инвестированию из госбюджета в распределительном режиме приходит разнообразие инвесторов. Усилилось инвестирование из местных источников и, главное, компаний и частного сектора [9].

Развитие находит тендерная система получения подрядов, что способствует созданию конкуренции, выявлению сильнейших, снижению цены строительства, сокращению сроков и повышению качества строительства. Особое значение при этом должно придаваться составлению контракта - основного юридического документа, фиксирующего не только разнообразные условия сделки, но и финансовые взаимоотношения, а также права и ответственность сторон. Важное практическое значение имеет проблема внутренней организационной и производственной структуры строительных компаний, а также находящаяся в непосредственной зависимости от этого проблема выбора организационно-правовой формы.

Создание рыночного механизма регулирования всех сфер экономической деятельности, как в народном хозяйстве, так и в строительной отрасли, сопровождался изменением прежних и появлением новых форм собственности. Законодательно закреплено равенство всех организационно-правовых форм. Каждая компания должна иметь возможность так выбирать организационно-правовую форму, как она считает необходимым в соответствии с ее коммерческими целями, оставаясь при этом в рамках закона. Непрерывный поиск наиболее прогрессивных организационно-правовых форм направлен на создание таких систем, которые позволили бы сочетать современные жесткие требования рынка к техническому уровню и качеству продукции, растущую степень индивидуализации потребительских запросов с минимизацией стоимости и сроков реализации. Кроме того, организационно-правовая форма должна четко обрисовывать права и обязанности участников производственного процесса, возникающие при движении факторов производства и созданного продукта, распределении прибыли, а также в процессе приобретения и отчуждения имущества предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амалиев Т. Многомерность подходов и оценке состояния строительного комплекса. М., 2010.
2. Карасев В.А. Формирование системы государственного регулирования хозяйственной деятельности строительных организаций. М., 2009.
3. Кудашов Е.А. Строительный комплекс. М., 2008.
4. Организация, экономика и управление строительством: Учеб. Пособие для вузов/ Цай Т.Н., Лаврецкий Л.Н., Лейбман А.Е., Романова К.Г.; Под ред. Цая Т.Н. М., 2006.

5. Тимофеев А.А. Формирование эффективной системы управления инвестиционно-строительным комплексом в современных условиях. М., 2003.
6. Чистов Л.М. Экономика строительства. С.Пб., 2006.
7. Экономика. Учебник / Под ред. А.С. Булатова. М., изд. «БЕК», 1997.
8. Экономика строительства. Учеб. / Под ред. М. Степанова. М., 2006.
9. Mehdiyev İ.Ə., Şirəliyev V.M. Tikintinin iqtisadiyyatı. Dərslik, Bakı, 2005.
10. Şirəliyev V.M., Məmmədova N.N. Tikinti müəssisəsinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. Dərslik. Bakı, «Nurlan», 2006.

İQTİSADİYYATDA TİKİNTİ KOMPLEKSİNİN ROLUNUN ARTIMI

A.R. İsgəndərov

Tikinti sahəsi təşkilati-texnoloji bir sistemdir ki, fəaliyyəti zamanı istehsalın bir çox elementi istifadə olunur və müxtəlif təşkilatlarda toplanılır. Məhz buna görə tikinti sahəsinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə bağlı məsələlərin və problemlərin əksəriyyəti sahələrarası və müəssisələrarası xarakter daşıyır və bu səbəbdən tam şəkildə hər hansı bir müəssisədə və ya təşkilatda realizə oluna bilməz.

Son zamanlar tikinti sahəsində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət dəyişiklikləri baş verib, hansılar ki müəyyən uyğurlarla birlikdə bəzi çətinliklərin yaranmasına gətirib çıxarıb, xüsusilə də tikinti istehsalının idarə edilməsində və təşkilində.

GROWTH OF THE ROLE OF BUILDING COMPLEX IN THE ECONOMY

A.R. Isgenderov

A building sphere is the organizations-technologies system, in the process of functioning of that the great number of the elements of production, concentrated in organizations of different subordination, is used. Therefore considerable part of the problems and tasks, related to development and perfection of building sphere, carry inter-branch and interdepartmental character and can not be realized to a full degree in the separately taken building company or subdivision.

In latter days quantitative and quality changes that together with the known achievements caused the row of difficulties in area of management and organization of building production happened in a building sphere.

Рецензент: доцент Ф.Ф. Алекберова

PARLAMENT ÜZVLƏRİNİN SAY TƏRKİBİ. DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

İ.O. Quliyev, F.B. Babəşov

Milli Aviasiya Akademiyası

Bu məqalədə parlament üzvlərinin say tərkibi mövzusunda elmi tədqiqat aparılmışdır. Müəllif sözü gedən sahəyə aid ictimai münasibətləri tənzimləyən milli və dünya dövlətlərinin qanunvericilik normalarının müqayisəli təhlilini aparmışdır.

Parlament üzvlərinin say məsələsi müasir dövrdə hüquqda aktualıq kəsb edən mövzulardan biridir. Tədqiqatın məqsədi deputatların say həddinin hansı hüquqi faktorlar əsas götürülməklə konstitusion səviyyədə müəyyən edilməsi, həmçinin Azərbaycan Respublikası Milli Məclis üzvlərinin, yəni deputatların sayının Azərbaycan Respublikası və onun qanunvericilik hakimiyyəti üçün məqbul hesab edilməsi ilə əlaqədardır.

Parlament üzvlərinin-deputatların say çoxluğu mövzusu ilə əlaqədar tədqiqat apararkən belə bir sual yaranır ki, hansı meyarlar əsas götürülməklə qanunvericilik orqanında deputatların say tərkibi müəyyən olunur? İlk növbədə, beynəlxalq birliyə daxil olan ölkələrin təcrübəsinə nəzər salsaq aydın olur ki, deputatların sayı əsasən ölkənin ərazisindən və ölkə əhalisinin sayından asılı olaraq müəyyən edilir. Belə ki, çox sayda əhalisi və böyük ərazisi olan dövlətlərdə deputatların sayı da çox olur. Məsələn, 200 milyon əhalisi olan Pakistan və Banqladəşin müvafiq olaraq 324 və 300 nəfərlik deputat korpusu var. Əhalisi 80 milyona yaxın olan Türkiyə, İran və Misirdə isə müvafiq surətdə 450, 282 və 458 nəfərlik deputat heyəti fəaliyyət göstərir (2, səh.252). Əksinə, kiçik əraziyə və az sayda əhaliyə malik dövlətlərdə isə deputatların sayı da az olur, məsələn, Ekvadorda Milli Konqres 71, Qvatemalada Milli Konqres 100, İordaniyada Deputatlar Palatası 80, Livanda qanunverici orqan olan Parlament isə 80 deputata malikdir (2, səh.253).

Dünya təcrübəsində bəzi ölkələrdə yaşayan insan kontingentinin dini mənsubiyyət faktorundan, həm də dövlət ərazisində yaşayan xalqların çoxluğundan və müxtəlifliyindən asılıdır. Çünki, bütün dövlətlərin ərazisində müxtəlif xalqlar və millətlər, milli azlıqlar yaşayır. Onların dövlət səviyyəsində parlamentdə təmsil olunması və hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə nümayəndələri olmalı və bu insanların problemlərini "dilə gətirməlidir"lər. Bu hal xalqların və millətlərin tərkibinə daxil olan insanların sayından asılıdır.

Həmçinin deputatların sayı dövlətin dini və ya dünyəvi dövlət olması faktorundan da asılıdır. Belə ki, hazırda beynəlxalq aləmdə dünyəvi dövlətlərin parlamentlərində deputatların sayının azlığı görünür. Əksinə, dini dövlət quruluşuna malik olan ölkələrdə deputatların sayı çoxdur. Burada da fərqlər mövcuddur, dinlərin yayıldığı ərazi və həmin ərazilərdə bu dinə mənsub insanların sayının müxtəlifliyi hüquqi faktora çevrilib. Dini mövqedən yanaşdıqda, xristian ölkələrinə nisbətən müsəlman ölkələrinin parlamentlərində daha çox deputatın fəaliyyət göstərdiyi aşkar görünür. Buna misal olaraq İrani, Pakistanı və Misiri göstərmək olar.

Deputatların sayı həmçinin ölkələrin idarəçilik və quruluş formalarından, dövlət rejimlərindən asılıdır. Belə ki, federal ərazi quruluşuna malik olan dövlətlərdə qanunverici orqan iki palatadan ibarət təşkil olunur: yuxarı və aşağı palatalar. Bu palatalar hər bir ölkədə müxtəlif cür adlandırılır. Federal dövlətlərdə, məsələn ABŞ, Rusiya və s. vahid qanunverici orqanla yanaşı hər bir ərazi dairəsinin özünün də parlamenti mövcuddur. ABŞ-da Nümayəndələr palatası 435, Senat 100 deputatdan ibarətdir (2, səh.253).

Unitar dövlətlərdə isə dövlətin idarəçilik fəaliyyəti vahid mərkəzdən idarə olunur. Bu dövlətlərdə yalnız vahid parlament fəaliyyət göstərir. Hazırda beynəlxalq aləmə daxil olan və monarxiya idarəçilik quruluşuna malik olan dövlətlərin parlamentlərində daha çox deputat fəaliyyət göstərir. Belə vəziyyət, bu tip dövlətlərdə parlamentin yüksək rola malik olması ilə əlaqədardır. Yəni parlament nəinki dövlət əhəmiyyətli qanunların qəbulunda iştirak edir, həm də ölkə həyatının vacib məsələlərinin müzakirəsini keçirir və müxtəlif məsələləri həll edir, məsələn Yaponiyada Nümayəndələr palatası 512, Müşavirlər palatası 252 deputatdan ibarətdir (2, səh.253). Yaponiyanın çox maraqlı təcrübəsi mövcuddur. Belə ki, Yaponiyada parlamentin çoxmərtəbəli və hündür inzibati

binası vardır ki, parlamentə böyük inzibati binanın ayrılmasının səbəbi də əhalinin qanunların qəbulunda geniş surətdə, fəal iştirak etmək və öz fikrini bildirməyə xidmət edir.

Fikrimizcə, dövlətin idarə olunmasında və qanunların qəbul edilməsində xalqın iştirakının təmin olunması dövlət orqanlarının inzibati binalarının əzəməti ilə ölçülməməlidir, çünki dövlətin demokratikliyi müəyyən edən atributlar konstitusion əsaslardan ibarətdir.

Yaponiya eyni zamanda monarxiya idarəçilik quruluşuna malik olan dövlətdir. Buradan da belə nəticə hasil olur ki, monarxiya idarəçilik quruluşuna malik olan dövlətlərdə deputatların sayının çoxluğu müşahidə olunur. Məsələn, kral hakimiyyətinə malik olan Böyük Britaniyada İcmalar Palatasında 650, Lordlar Palatasında isə 1200 nəfər deputat fəaliyyət göstərir. (2, səh.253).

Müasir zamanda dünyanın sosialist ölkələrində məsələn: Çində, Şimali Koreyada, Kubada deputat heyətinin sayının çox olduğu görünür. Ümumiyyətlə, tarix boyu sosialist rejimə malik olan dövlətlərdə deputatların sayının çox olması tendensiyası mövcud olmuşdur. Bu hal da ondan irəli gəlir ki, guya belə dövlətlərdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına böyük önəm verilir və ölkə həyatının ən vacib problemləri müzakirə vasitəsi ilə həll edilir. Lakin realıqda isə vəziyyət başqa cürdür, yəni bu tip ölkələrdə qanunvericilik normaları formallıq xatirinə qəbul edilir və əksinə, insan hüquqlarının və azadlıqlarının daha kobud şəkildə pozulması halı müşahidə edilir.

Demokratik rejimli dövlətlərdə qanunverici orqanın, yəni parlamentin səlahiyyətləri geniş və funksiyaları çoxdur. Bununla əlaqədar əksər demokratik dövlətlərdə deputatların sayının çoxluğu qanunverici hakimiyyətin və nəhayət, dövlətin demokratiklik və hüquqliliyinin bariz nümunəsidir. Çünki bu dövlətlərdə deputatlar təmsil etdiyi ərazi vahidinin əhalisi ilə çox sıx əlaqədə işləyir, onların hüquqlarının parlamentdə müdafiəsinə və çoxsaylı problemlərinin qabardılmasına yardımçı olurlar. Məsələn, Fransə Milli Məclisi 577, Senat isə 321 deputata malikdir. İtaliyada Deputatlar Palatasında 670, Senatda isə 321 deputat var. (2, səh 253.)

Antidemokratik rejimli dövlətlərin parlamentlərində isə bu rəqəmlər müxtəlifdir. Bu da digər amillərlə, yəni ölkə əhalisinin sayı, din, ərazi və dövlətdə yaşayan xalq, millət, icma və birliklərin sayından asılıdır. Lakin, qeyri-demokratik dövlətlərdə deputat korpusunun azlığının və çoxluğunun fərqi yoxdur. Səbəbi də odur ki, onlar hakimiyyətin, xüsusilə də dövlət başçısının konkret tapşırıq və göstərişlərini yerinə yetirir və onun diqtəsi ilə cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrini tənzimləyən qanunlar və digər hüquq normaları qəbul edirlər.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, dünyanın əksər ölkələrində iqtidar və müxalifət mövcud olur. İqtidar hakimiyyətdə olan, müxalifət isə iqtidara qarşı dayanan, iqtidarın mövcud siyasətinə və idarəçiliyinə qarşı olan və hakimiyyətə gəlmək üçün mübarizə aparan tərəfdir. Həmçinin parlamentdə üçüncü, yəni neytral mövqeyə malik olan partiyalar da fəaliyyət göstərir. İqtidar, müxalifət və bitərəf partiyaları təmsil edən deputatların say həddi dövlət rejimindən asılıdır. Belə ki, demokratiyanın hökm sürdüyü əksər dünya dövlətlərində ya hər üç tərəfi təmsil edən deputat heyətinin sayının tarazlığı və ya balansı təmin edilir, ya da iqtidar olmayan deputatların sayının çoxluğuna fikir verilir. Ona görə ki, demokratik dövlətlərin qanunverici orqanlarında iqtidar deputatlarının sayının çox, digər tərəfi təmsil edən deputatların sayının az olması, hüquqi dövlətin tələbatına cavab verən və obyektiv qanunların qəbuluna və ümumilikdə parlamentin demokratik əsaslarla fəaliyyətinə şübhə yaradır. Antidemokratik rejimli dövlətlərdə isə iqtidarı təmsil edən partiyanın və ya fraksiyanın deputatlarının sayı çox olur və onlar çox aktiv şəkildə qanunvericilik prosesində iştirak edirlər.

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində deputatların say həddinin seçilməsində vahid standartlar fəaliyyət göstərmir. Yəni istənilən ölkə daxili şərtlərinə uyğun və öz tələblərinə cavab verən səviyyədə deputatların miqdarını təyin edir. Lakin deputat heyətinin çoxluğunun birmənalı olaraq dövlətin demokratik və hüquqi dövlət kimi müəyyən edən faktor olmasını söyləmək olmaz. Çünki hazırda çoxlu sayda deputatlara malik olan dövlətlərin parlament iclaslarını kütləvi informasiya vasitələrində izləyərkən kütləvi dava-dalaşın, qarışıqlığın şahidi oluruq. Bu zaman deputatlar parlamentin daxili nizamnaməsinə və parlamentin iclasına sədrlik edən (spikerin) şifahi xəbərdarlıqlarına məhəl qoymayaraq bir-birinin çıxışlarını kəsir, deputatın danışmaq və öz fikrini bildirmək hüququnu pozurlar. Bu özü də çox xoşagəlməz haldır, çünki, hər bir ölkədə parlamentin iclası televiziya vasitəsilə canlı yayımla göstərilən zaman milyonlarla insan bunu izləyir. Belə

vəziyyət parlamentin aliliyinə və nüfuzuna xələl gətirir. Beləliklə, hər zaman parlamentlərdə yuxarıda qeyd olunduğu kimi çoxlu partiya və fraksiyaların, iqtidarın və müxalifətin, müxtəlif millətlərin və xalqların, icmaların və azlıqların nümayəndələri təmsil olunur və onlar mehriban, qarşılıqlı əlaqə şəraitində hüquq normalarının qəbulunda iştirak etməlidirlər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin say tərkibi"ni müəyyən edən 82-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 125 deputatdan ibarətdir (1, səh.38). Lakin Respublikamız müstəqillik qazanmamışdan öncə bu say fərqli idi. Bu haqda İ. Cəfərov qeyd edir: "SSRİ süquta uğramamışdan əvvəl qanunvericilik funksiyasını həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin deputatlarının sayı 360 nəfərdən ibarət olub. 1990-cı ildən 1991-ci ilin oktyabr ayınadək olan müddətdə Ali Sovetin apardığı iş onun bacarıqsızlığını, iş keyfiyyətinin zəifliyini və səbatsızlığını bir daha nümayiş etdirdi. Məhz təsadüfi deyildir ki, 1991-ci ilin oktyabr ayının 30-da "Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya qanununun qəbul edilmişdir. Qanunun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurasının xalq deputatlarının 50 nəfərindən ibarət tərkibdə təşkil edilməsi nəzərdə tutulurdu" (2, səh.251). Müstəqillik illərində bu rəqəm xeyli, təxminən 3 dəfə azalmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası timsalında deputatların sayının çox olması praktikası yuxarıda qeyd edildiyi kimi, heç də səmərə vermir. Eyni zamanda deputatların say çoxluğu effektiv və həyatın müxtəlif sahələrini tənzimləyən və cəmiyyət üçün faydalı qanunların qəbuluna gətirib çıxarmır. Fikrimizcə, bunun başlıca səbəbi deputat korpusunun formalaşdırılması zamanı namizədlərə göstərilən loyol münasibətin nəticəsidir, çalışmaq lazımdır ki, deputatlığa namizədlər təcrübəli və ixtisaslı insanlar arasından seçilsin ki, qanunların müzakirəsi və qəbulu zamanı həmin deputatların fəaliyyəti qanunlarımızın mükəmməlliliyini təmin etsin.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının sayı ilə bağlı məsələni təhlil edərkən, həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasında olan tarixi şərait və vəziyyəti qiymətləndirmək vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş və 27 noyabrda qüvvəyə minmişdir. O dövrdə Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı 7 (yeddi) milyondan çox idi. Həm də Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinə qovuşduğu artıq 4 ilə yaxın idi. 1994-cü il sentyabrın 20-də dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə Azərbaycan Respublikası arasında "Əsrin Müqaviləsi" imzalandı. Bu addım iqtisadiyyatın inkişafına təkan verdi. Ölkədə sosial-siyasi sabillik bərqərar oldu.

Artıq Konstitusiyanın qəbulundan 15 ildən çox müddət keçir və bu dövrdə Azərbaycan Respublikası daha da güdrətlənmiş və Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir. Statistika əsasən nəzər salsaq məlum olur ki, hazırda Azərbaycan Respublikasında 9 (doqquz) milyondan çox əhali yaşayır. Lakin deputatların say tərkibi yenə də dəyişilməz olaraq qalmışdır. Qanunverici orqan deputatların sayını dəyişməyi lazım bilməmiş və bu məsələ uzun illərdir ki, müzakirə mövzusu belə olmayıb. Yəni, Konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş və deputatların say həddi olan 125 rəqəmi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi üçün məqbul hesab edilir.

Deputatların say həddinin ölkənin Əsas Qanunu olan Konstitusiyasında təsbit edilməsinə ehtiyac yoxdur. Dünyanın müxtəlif dövlətlərində bu məsələ normativ qanunla tənzimlənir. Çünki, deputatların say məsələsi elə də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Əsas olan budur ki, hüquqi və demokratik dövlətin tələblərinə cavab verən qanunvericilik normaları qəbul olunsun və ölkə ərazisində onların icrası təmin edilsin.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, dünyanın hər bir ölkəsində deputatların sayı həmin ölkənin əhalisi və ərazisindən, orada yaşayan millətlərin, xalqların, icmaların və azlıqların sayından, dövlətin ərazi quruluşundan və idarəçilik formasından, mövcud rejimdən və müxtəlif partiyaların və fraksiyaların sayından asılıdır. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirən Milli Məclisin deputatlarının Konstitusiyaya ilə müəyyən edilmiş 125 say həddi məqbul hesab edilməli və bu rəqəmin dəyişdirilməsinə ehtiyacın olmaması nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Qanun-2009.
2. İ.M.Cəfərov. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Şərhi. Bakı-2003.

ЧИСЛЕННЫЙ СОСТАВ ЧЛЕНОВ ПАРЛАМЕНТА (МИРОВОЙ ОПЫТ)**И.О. Гулиев, Ф. Б. Бабашов**

В данной статье проводится научное исследование на тему численного состава членов парламента. В этой области автор провел сравнительный анализ норм национального и зарубежного законодательства.

THE NUMERICAL COMPOSITION OF THE MEMBERS (WORLD EXPERIENCE)**I.O. Guliev, F.B. Babashov**

In this article the research on the strength of the members of Parliament. In this area, the author conducted a comparative analysis of national or foreign law.

Новые печатные издания Национальной Академии авиации!

1. А.М.Пашаев, Р.Н. Набиев, М.Д. Скубилин, В.И. Финаев «Элементы и устройствотехнической кибернетики»
2. I. G. Amirov M. V. «Transportation of dangerous goods by air»
3. Н.О. Осафов, N.T. Nağıyev, R. M.Muxtarov «Mülki müdafiə»
4. M.I. Musayev «Mülki aviasiyada Fiziki hazirliqvə bədən tərbiyəsi»

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
 Milli Aviasiya Akademiyası.
 Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
 E-mail hasanov@naa.edu.az

ŞƏRƏF VƏ LƏYAQƏTİN HÜQUQİ MÜDAFİƏSİNİN KONSTITUSIYA TƏMİNATININ FORMALARI VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**Ş.M.Kərimov, E.T. Səlimov**

Milli Aviasiya Akademiyası

İnsan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən şərəf və ləyaqətinin dövlət tərəfindən müdafiəsini təmin etmək üçün Konstitusiyada bu vəzifənin həyata keçirilməsi üsullarını və formalarını özündə cəmləşdirən təminatlar sistemi nəzərdə tutulmuşdur.

Məqalədə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun ümumi dövlət təminatları nəzərdən keçirilir. Hüquqi təminatlar sistemi insan və vətəndaşın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsini təsbit edən konstitusion-hüquqi, inzibati-hüquqi, mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi normalardan, habelə şərəf və ləyaqətin müdafiəsinin əmək, ailə, cəza-icra hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər və vasitələrdən ibarətdir. Şərəf və ləyaqətin hüquqi müdafiəsinin konstitusiyaya təminatının formalarının və onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin həlli yolunda təkliflər göstərilir.

İnsan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı dedikdə onların səmərəli realizə edilməsi üçün cəmiyyətin siyasi sistemi çərçivəsində ən əlverişli şəraitin yaradılması nəzərdə tutulur. İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının, o cümlədən şərəf və ləyaqətin dövlət tərəfindən müdafiəsini təmin etmək üçün Konstitusiyada bu vəzifənin həyata keçirilməsi üsullarını və formalarını özündə cəmləşdirən təminatlar sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, insan və vətəndaşın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinin dövlət tərəfindən təminatlılığı demokratik siyasi və hüquqi rejim şəraitində mümkündür. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ tarixən demokratiyanın inkişafı ilə əlaqədar yaranır və yalnız demokratik cəmiyyətdə həyata keçirilə bilər. Demokratiyaya qarşı yönələn hər hansı fəaliyyət insan və vətəndaşın hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət edilir. Ona görə də, Azərbaycanın demokratik hüquqi dövlət olmasına dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsi ilə təsbit edilmiş müddəanın reallaşmasını insan və vətəndaşın şərəf və ləyaqətinin hüquqi müdafiəsinin dövlət təminatlılığının ən mühüm forması hesab etmək olar. İnsan hüquqlarının üstünlüyü, hüquq və azadlıqların aliliyi, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsiplərinə sadıq olan demokratik hüquqi dövlətin qurulması insan hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət təminatlarının vahid sisteminin yaradılması ilə müşayiət olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının birbaşa qüvvəyə malik olması göstərir ki, insan və vətəndaş Konstitusiyasını əsas tutaraq və ona istinad edərək, öz şərəf və ləyaqətini qanunazidd təsirlərdən müdafiə edə bilər. Konstitusion hüquq və azadlıqların, o cümlədən, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun bilavasitə birbaşa həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ən yüksək hüquqi qüvvəyə və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olması prinsipi ilə sıx əlaqədardır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, mad.147). Bu, insanın hüquq və azadlıqlarının əhəmiyyətini ali dəyər kimi qiymətləndirən hüquqi dövlətin mühüm əlamətlərindən biridir.

İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının, o cümlədən şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun birbaşa qüvvədə olması prinsipi həmin hüquqların və azadlıqların həyata keçirilməsini tənzimləyən qaydaların və prosedurların cari qanunvericiliklə konkretləşdirilməsini istisna etmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin I hissəsində nəzərdə tutulan hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında» 1997-ci il 10 iyun tarixli və «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» 1999-cu il 11 iyun tarixli qanunlarında; həmin maddənin II hissəsində təsbit edilmiş şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasının qarşısının alınmasına dair göstəriş Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində və bu maddənin III hissəsində göstərilmiş insanlara işgəncə və əzab verilməsini qadağan edən norma Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində (mad.23), Cinayət Məcəlləsində (133-cü, 148-ci, 331-ci maddələr), Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin

1996-cı il 31 may tarixli qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu «İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı» BMT-nin 1984-cü il 10 dekabr tarixli Konvensiyasında konkretləşdirilmişdir. Şəxsiyyətin ləyaqətinin dövlət tərəfindən qorunmasına dair Konstitusiyanın 46-cı maddəsində nəzərdə tutulan norma Azərbaycan Respublikasının «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 1997-ci il 10 iyun tarixli, «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» 2003-cü il 23 dekabr tarixli Qanunlarında, Azərbaycan Respublikasının Mülki, Cinayət, Cinayət-prosessual və İnzibati Xətalər Məcəlləsində, habelə «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 2002-ci il 31 may tarixli qərarında konkretləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 80-cı maddəsində Konstitusiyanın və qanunların pozulmasının, o cümlədən Konstitusiyada və qanunlarda nəzərdə tutulan hüquqlardan sui-istifadə və ya vəzifələrin yerinə yetirilməsinin iştirakçılar üçün məsuliyyətə səbəb olması göstərilir.

Buradan həm də belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, bir hüququn həyata keçirilməsi digər hüququn məhdudlaşdırılması və ya ümumiyyətlə nəzərə alınmaması ilə müşayiət edilə bilməz. Bu baxımdan şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ həyata keçirilərkən fikir və söz azadlığı hüququnu nəzərdə tutan Konstitusiya müddəalarına da riayət edilməli və hər iki hüquq arasında mütənəsiblik təmin olunmalıdır. Bütün hüquqlar həyata keçirilərkən biri digəri ilə rəqabətdə olur və ona görə də qanunun mənəvi zərərin ödənilməsinə nəzərdə tutan müddəaları tətbiq edilərkən bir hüququn müdafiəsinin digər hüququn məhdudlaşdırılması hesabına həyata keçirilməsinə yol verilməməlidir.

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, cari qanunvericilikdə şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz, şəxsi həyat sirri və şəxsi toxunulmazlıqla bağlı pozuntuların nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi nəzərdə tutulsa da, digər şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarından və qeyri-maddi nemətlərdən istifadə etmək hüquqlarının pozulması nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi müəyyən olunmamışdır.

Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnu tənzimləyən konstitusion-hüquqi normanın quruluşunun təhlili göstərir ki, insanın şərəfi və ləyaqətinə qarşı yönələn qəsd nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlər həmin norma ilə əhatə olunmur. Belə ki, Konstitusiyanın 46-cı maddəsində müxtəlif adamların və ya qurumların qeyri-qanuni davranışından və ya əməlindən zərər çəkmiş şəxslərin bilavasitə zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də, şərəf və ləyaqətə qarşı qəsd edilməsi nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlərin konstitusion-hüquqi norma ilə tənzimlənməsinin mümkünlüyü Konstitusiyaya aid dərsləklərdə və monoqrafiyalarda ümumiyyətlə inkar olunur. Məsələn, İ.M.Cəfərov Konstitusiyanın «Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ» adlanan 46-cı maddəsinə şərh edərək Mülki Məcəlləsinin 23-cü maddəsinə əsaslanaraq, fiziki şəxsin, onun şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatların yayılması nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etmək hüququna malik olmasını təsdiq edir. Müəllif, bununla da həmin hüququn yalnız mülki-hüquqi vasitələrlə həyata keçirilməsinin mümkünlüyü barədə nəticə çıxarır (4, s. 143).

«Konstitusiya hüququ» dərsliyinin müəllifi Z.A.Əsgərov oxşar mövqedən çıxış edir. O, yazır: «Mülki-hüquqi müdafiə forması Mülki Məcəllədə və müxtəlif qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Hər hansı fərdin şərəf və ləyaqətini ləkələyən məlumatlar yayan şəxs qanunvericiliyə müvafiq olaraq məsuliyyətə cəlb olunur və zərər çəkən şəxsə dəyən ziyan ödənilir» (5, s.173).

Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun tədqiqatçıları tərəfindən inkar olunan məsələ Konstitusiyanın 68-ci maddəsi ilə təsbit edilmiş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququnun şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ ilə əlaqələndirilməməsi ilə bağlıdır. Konstitusiyanın 68-ci maddəsinə uyğun olaraq cinayət, habelə hakimiyyətdən sui-istifadə nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin hüquqları qanunla qorunur. Zərər çəkmiş şəxsin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək və ona vurulmuş zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ vardır. Konstitusiya ilə təsbit edilmiş bu norma «zərər çəkmiş şəxs» anlayışı Əsas Qanunla təsbit

edilmiş və qanunazidd hərəkət və ya davranışa məruz qala bilən hüquqlara və azadlıqlara malik olan bütün şəxslərin dairəsini əhatə edir. Buraya qanunazidd davranış nəticəsində şərəfinə və ləyaqətinə toxunulmuş bütün şəxslər aiddir. Yuxarıda ifadə olunanlar zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququnun Konstitusiya ilə təsbit edilməsinə insan və vətəndaşın şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinin konstitusion-hüquqi təminatının forması kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, şərəf və ləyaqətin müdafiəsinin şəxsə dəyən zərərin ödənilməsi tələbi əsasında təmin edilməsi təcrübədə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Bununla əlaqədar olaraq, Z.A.Əsgərov göstərir ki, maddi zərərin tam ödənilməsi prinsipə mümkün olduğu halda, mənəvi ziyanın tam ekvivalentini müəyyən etmək mümkün deyildir (5, s.265). Bundan savayı, mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı tələbin cavabdehin (şəxsiyyətin şərəfini və ləyaqətini ləkələyən adamların) əmlakına yönəldilməsinin mümkün olub-olmaması məsələsi özünün hüquqi həllini tapmamışdır. Yuxarıda qaldırılan məsələnin aktuallığı Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli Qərarının məhkəmə təcrübəsində mənəvi ziyanın tətbiqi ilə bağlı çətinliklərin olmasına dair müddəası ilə də təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsinin ikinci hissəsində şəxsiyyətin ləyaqətinin dövlət tərəfindən qorunmasına dair norma təsbit edilmişdir. Bu təminat istənilən adama verilir. Konstitusiyanın bu norması insanla şəxsiyyəti eyniləşdirir. Yaşlı və fəaliyyət qabiliyyətli insanla bərabər uşağın və ruhi xəstə adamın da ləyaqəti dövlət tərəfindən mühafizə edilir. Qanun tutulmuş şəxslə davranışda onun şəxsiyyətinin və ləyaqətinin alçaldılmasını, qadınlara, yetkinlik yaşına çatmayanlara, qocalara, xəstələrə və əlillərə isə xüsusi diqqət yetirilməsini (Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, mad. 153.2.10) təsbit edərək, onları şəxsiyyətlər kimi mühafizə altına alır. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan insanların (uşaqların və ruhi xəstə adamların) şərəf və ləyaqətinin mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi vasitələrlə qorunmasına dair cari qanunvericilikdə ciddi göstərişlərin olmadığından, zənnimizcə, uşaqları və ruhi xəstə adamları təhqir etmənin cinayət hesab edilməsinə nəzərdə tutan normanın Cinayət Məcəlləsinin 148-ci «Təhqir» adlanan maddəsinə daxil edilməsi vətəndaşların şərəf və ləyaqətinin qorunması üçün etibarlı təminat ola bilər.

Konstitusiyanın 46-cı maddəsinin II hissəsində təsbit edilmiş «Heç bir hal şəxsiyyətin alçaldılmasına əsas verə bilməz» müddəasında «heç bir hal» ifadəsi öz üzərində böyük məna yükü daşıyır. Təqsirləndirilən adamın tutulmasına səbəb olan cinayət hadisəsi, fahişəlik, dilənçilik, yaxud rüsvayedicilik xəstəliklərinə (ruhi xəstəlik, dəri-zöhrəvi xəstəlik, SPİD) tutulma – ümumiyyətlə, heç nə şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılması üçün əsas ola bilməz. Xüsusilə, başqasının tabeliyində və tərbiyələndirmə, müalicə, dövlət və ya hərbi idarəetmə (məktəb, xəstəxana, həbsxana, ordu, dövlət qulluğu) obyektinə olan insanların ləyaqətinin müdafiəsi məsələsi özünün ciddiliyini hər an biruzə verir. Hüquqları məhdudlaşdırılmış şəxslərin ləyaqətinə hörmət edilməsinə xüsusilə ehtiyac duyulur.

Yuxarıda aparılan tədqiqat göstərir ki, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birbaşa təsbit edilməsinə baxmayaraq, bu hüquq mülki, cinayət və inzibati icraat vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquqsünas alimlərdən M.Dəmirçiyeva, S.S.Allahverdiyevin, M.Qəfərovun şərəf və ləyaqətin mülki-hüquqi və cinayət-hüquqi üsullarla müdafiəsinin nəzəri və təcrübə məsələlərinə həsr edilmiş əsərlərinin müddəalarını (6, s.3-33; 2, s.30-38; 7, s. 113-115) nəzərə alaraq, şərəf və ləyaqətin müdafiəsinin Konstitusiya icraatı vasitəsilə tənzimlənməsinin zəruriliyini qeyd edək.

Konstitusiya icraatı ideyası Konstitusiyanın aliliyinin və birbaşa qüvvəsinin təmin edilməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi yaranmış və hazırda insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının, o cümlədən şərəf və ləyaqətin qanunazidd davranışdan qorunmasında fəal rol oynayır. Hüquqi mənada konstitusiya icraatı dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının ümumməcburi aktlarının Konstitusiyaya uyğunluğunun təmin edilməsinin vasitəsi kimi qəbul edilir və Konstitusiyaya zidd olan aktların tətbiq edilməsinin qarşısını almağa xidmət edir. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsinə münasibətdə konstitusiya icraatının iki əsas istiqamətdə aparılmasının mümkünlüyünü qeyd etmək lazımdır. Birincisi, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılması

və hüququn tətbiqi təcrübəsinin istiqamətləndirilməsi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin IV hissəsinə müvafiq olaraq həyata keçirilən konstitusiya icraatı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sərəfəsi əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən şərh edilməsindən ibarətdir. Konstitusiya nöqtəyi-nəzərdən cari qanunvericiliyin təftiş edilməsi insan və vətəndaş hüquqlarının, o cümlədən şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun səmərəli realizə edilməsi üçün mühüm təminat rolunu oynayır. Məsələn, «Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair» Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 31 may 2002-ci il tarixli Qərarı məhkəmə təcrübəsində mənəvi ziyan anlayışının tətbiqi ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılması, şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz, şəxsi həyat sirri və şəxsi toxunulmazlıqla bağlı pozuntuların nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi qaydasının düzgün tətbiqi edilməsi üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

İkincisi, vətəndaşların bilavasitə şikayətləri əsasında şərəf və ləyaqətin müdafiəsi ilə bağlı mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmə aktlarının Konstitusiyaya və qanunlara uyğunluğunun yoxlanılması. «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun (23 dekabr 2003-cü il) 34-cü maddəsində vətəndaşların onların hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ hüquqi aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-7-ci bəndlərində göstərilən məsələlərin həll edilməsi üçün Konstitusiya məhkəməsinə pozulmuş insan hüquq və azadlıqlarının bərpa edilməsi məqsədi ilə şikayət vermək hüququ nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiya şikayətlərinə baxılmağa başlandıqdan sonra 2004-cü ildə fərdi şikayətlər əsasında qəbul edilmiş qərarlar bütövlükdə həmin il çıxarılmış qərarların 70 faizini, 2005-ci ildə 79 faizini, 2006-cı ildə 82 faizini, 2007-ci ildə 91 faizini, 2008-ci ildə birinci yarısında isə 50 faizini təşkil etmişdir (3, s.5).

Fərdi şikayətlər üzrə çıxarılmış qərarlarda vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun məhkəmə müdafiəsinə dair elmi-praktiki əhəmiyyətli hüquqi mövqelər formalaşdırılmışdır. Konstitusiya məhkəməsinin qərarlarındakı hüquqi mövqələrin insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsində rəhbər tutulması vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda ifadə olunanlardan konstitusiya icraatı mexanizminin mövcudluğu insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının, o cümlədən şəxsin şərəfinin və ləyaqətinin müdafiəsinin həyata keçirilməsi və bununla bağlı yaranan problemlərin konstitusiya nöqtəyi-nəzərdən hüquqi çərçivələrdə həllinin təminatı kimi qiymətləndirilməlidir.

Şərəf və ləyaqətin hüquqi müdafiəsinin konstitusiya təminatının formalarının və onun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı problemlərin tədqiqindən aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

1. Şəxsin şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi hüququnun konstitusiya təminatı dedikdə bu hüququn realizə edilməsi üçün konstitusiya nöqtəyi-nəzərdən ən əlverişli şəraitin yaradılması nəzərdə tutulur.
2. İnsan hüquqlarının üstünlüyü, hüquq və azadlıqların aliliyi, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsiplərinə sadıq olan demokratik hüquqi dövlətin qurulması insan hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət təminatlarının vahid sisteminin yaradılması ilə müşayiət olunmalıdır.
3. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun bilavasitə birbaşa həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ən yüksək hüquqi qüvvəyə və birbaşa hüquqi qüvvəyə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, mad.147) malik olması prinsipi ilə sıx əlaqədardır;
4. Şərəf və ləyaqətə qəsd edilməsi nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlərin konstitusiya-hüquqi qaydada tənzimlənməsinin mümkünlüyünün konstitusiyaya aid dərslərdə və şərhlərdə inkar edildiyini nəzərə alaraq, zərərin konstitusiyanın 68-ci maddəsi əsasında ödənilməsinə tələb etmək hüququnun tətbiqini şərəf və ləyaqətin müdafiəsinin konstitusiya-hüquqi təminatının forması kimi nəzərdən keçirilməsi zəruridir;

5. Mənəvi zərərin miqdar müəyyənliyinin, habelə mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı tələbin cavabdehin əmlakına yönəldilməsinin mümkünlüyünün əsaslandırılması məsələlərinin konstitusiya hüququ və sahə hüququ çərçivələrində həll edilməsi zəruridir;
 6. Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan insanların şərəf və ləyaqətinin müdafiəsinin hüquqi təminatlılığını gücləndirmək məqsədilə uşaqları və ruhi xəstə adamları təhqir etmənin cinayət hesab edilməsini nəzərdə tutan yeni normanın Cinayət Məcəlləsinin 148-ci ("Təhqir") maddəsinə daxil edilməsi zəruridir.
 7. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququnun Konstitusiyada birbaşa təsbit edilməsinə baxmayaraq, bu hüquq mülki, cinayət, inzibati və konstitusiya icraatı vasitəsilə həyata keçirilir.
 8. Şərəf və ləyaqətin müdafiəsinə münasibətdə konstitusiya icraatı iki istiqamətdə aparılır:
 - birincisi, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılması və hüququn tətbiqi təcrübəsinin istiqamətləndirilməsi;
 - ikincisi, vətəndaşların bilavasitə şikayətləri əsasında şərəf və ləyaqətin müdafiəsi ilə bağlı mülki və cinayət işləri üzrə məhkəmə aktlarının konstitusiyaya və qanunlara uyğunluğunun yoxlanılması.
- Konstitusiya icraatı insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının, o cümlədən şəxsiyyətin ləyaqətinin müdafiəsinin həyata keçirilməsi və bununla bağlı yaranan problemlərin konstitusiya nöqtəyi-nəzərdən hüquqi çərçivələrdə həllinin təminatı kimi çıxış etməklə bərabər, pozulmuş hüquqların bərpa edilməsində fəal rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 2009.
2. Allahverdiyev S. S. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun mülki-hüquqi üsullarla məhkəmə müdafiəsi. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2006, 144 s.
3. Abdullayev F. Demokratiya, hüquqi dövlət, insan hüquqlarının qorunması ideyalarına sədaqət.- "Azərbaycan" qəzeti, №152(4963), 13 iyul 2008-ci il, s.5.
4. Cəfərov İ. M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2004, 552 s.
5. Əsgərov Z. A. Konstitusiya hüququ. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.
6. Dəmirçiyeva M. Mülki məhkəmə icraatı: ayrı-ayrı kateqoriya mülki işlərə baxılmasının prosessual xüsusiyyətləri. Bakı, Qanun, 2008, 216 s.
7. Qəfərov M. S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti. Nəzəri və təcrübə məsələləri. Bakı, Qanun, 2008, 340 s.
8. "Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (10 iyun 1997-ci il) – Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyyatı. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2001.
9. "Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (11 iyun 1999-cu il) - Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyyatı. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2001, s. 210-214.
10. "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı (31 may 2002-ci il) - Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları. Bakı, Qanun, 2002, s. 277-282.

ФОРМЫ КОНСТИТУЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕСТИ И ДОСТОИНСТВА И ЕЁ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ

Ш.М. Керимов, Э. Т. Салимов

Для обеспечения государством защиты прав и свобод, в том числе чести и достоинства людей и граждан, в Конституции предусмотрены системы обеспечения, объединяющие в себе методы и формы осуществления этого обязательства.

В статье рассматривается общее государственное обеспечение права защиты чести и достоинства. Система правового обеспечения состоит из конституционно-правовых, административно-правовых, гражданско-правовых и уголовно-правовых норм, выражающих защиту чести, достоинства людей и граждан, а также условий и средств защиты чести и достоинства, предусмотренных трудовой, семейной нормами и исполнительно-правовой нормой наказания. В статье представлены формы конституционного обеспечения защиты права, чести и достоинства и предложения на пути решения проблем, связанных с его усовершенствованием.

FORMS OF THE CONSTITUTIONAL PROVISIONS OF PROTECTION OF HONOR AND DIGNITY AND ITS IMPROVEMENT

Sh. M. Kerimov, E.T. Salimov

The Constitution specifies the system of provisions focusing on the methods and forms for ensuring that honor and dignity, including rights and freedoms of human and citizens are performed by state.

This article reports on general state provisions of protection of honor and dignity. The system of legal provisions consist the conditions and means specified in the constitution, administrative-legal, as well as labor, family, punishment-execution legal norms, which establish the protection of freedoms and rights, honor and dignity of citizens. Several proposals are made on solution of the problems related to the forms of constitutional provision of protection of honor and dignity and its protection.

Рецензент: проф. И.О. Гулиев

СУЩНОСТЬ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ, ИСКЛЮЧАЮЩИХ ПРОТИВОПРАВНОСТЬ ДЕЯНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Н. И. Мамедов

Национальная Академия Авиации

Статья посвящена сущности обстоятельств, исключающих противоправность деяний в уголовном праве. Автор именует эти обстоятельства как оправдательные обстоятельства, определяет понятие видов этих обстоятельств и их условия. Выдвигается мнение по усовершенствованию обстоятельств, исключающих противоправность деяний в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики.

Одним из необходимых признаков преступления является противоправность, которая выражается в противоречии между деянием индивида и правом. Преступления нарушают уголовно-правовые нормы, веления государства, и обязанность граждан выполнять их. Уголовно-правовые нормы в свою очередь запрещают нарушение правовых благ.

Все преступления являются нарушением только правовых благ, которые являются его основным объектом.

Правовое благо – это то, что само не является правом, но с точки зрения законодателя представляет собой условие нормального существования правового общества, которое заинтересовано в неприкосновенности этих благ от нежелательных посягательств путем установления запретительных норм.

Если государство объявляет деяние наказуемым, то очевидно, не одобряет и признает противоправным. Например, кто умышленно убьет человека – будет наказан. Это означает, что умышленное лишение жизни человека государство объявляет наказуемым, не одобряет и признает противоправным. Однако, при наличии определенных обстоятельств, лицо, совершая деяние, предусмотренное уголовным законом, не действует противоправно.

Одним из обстоятельств, исключающих противоправность деяния, является необходимая оборона. Действия, совершаемые в состоянии необходимой обороны, являются правомерными, исключают противоправность, и, следовательно, преступность деяния.

Необходимая оборона – это такая защита, которая необходима, чтобы предотвратить от противоправного посягательства на свое или чужое благо. Основная идея необходимой обороны состоит в том, что право не должно уступать перед неправдой (1).

Условия необходимой обороны

Важное практическое значение имеет выделение условий необходимой обороны. К этим условиям относятся: условия, относящиеся к посягательству и условия, относящиеся к защите.

При наличии этих условий совершённый акт обороны является оправданным, он не заключает в себе противоправности как важнейшего признака преступления, с этим исключается преступность деяния, соответственно и наказуемость.

Условия, относящиеся к посягательству

Первое условие посягательства при необходимой обороне характеризуется как противоправное, т.е. противоречащее норме права и, следовательно, причиняющее существенный вред охраняемым законом благам. Отсутствие противоправного посягательства исключает право на необходимую оборону.

Второе условие посягательства это наличность.

Для признания защиты оправданной, кроме требований, предъявляемых к нападению, необходимо соблюдение также ряда условий, относящихся к защите.

Условия, относящиеся к защите:

Первое условие, относящееся к защите состоит в том, что защита возможна не только собственных интересов обороняющегося, но и интересов других лиц. В первом случае говорят о необходимой обороне, во-втором, о необходимой помощи. Необходимая помощь есть

нечто иное, как необходимая оборона в пользу третьего лица. Все условия необходимой обороны относятся также для необходимой помощи.

По нашему мнению, вряд ли можно защищать интересы общества и государства, так как защита от противоправного нападения направлена прежде всего на оборону прав конкретных лиц. Защита от противоправного нападения носит индивидуальный характер.

К числу охраняемых благ при необходимой обороне относятся блага определённого лица, а также иных лиц, подвергшихся посягательству – это жизнь, здоровье, телесная неприкосновенность, честь, достоинство, личная свобода, половая свобода женщины, имущественные, жилищные интересы и т.д.

Второе условие, относящееся к защите состоит в том, что при необходимой обороне вред может быть причинён только посягающему, а не третьим лицам.

Направленность действия по защите только посягающего, а не третьим лицам, тем не менее, не является достаточным условием защиты. Для того, чтобы причинить вред посягателю необходимы серьёзные основания, оправдывающие действия обороняющегося.

Таким серьёзным основанием, оправдывающим действие обороняющегося, является третье условие, относящееся к защите, а именно, необходимость защиты от противоправного посягательства.

Этот признак вытекает, прежде всего, из самого названия обороны как необходимой, т.е. такой, при котором причинение вреда посягающему оправдано лишь тогда, когда в этом есть особая надобность.

Причинение смерти при необходимой обороне возможно лишь в тех исключительных случаях, когда посягательство в конкретной ситуации могло бы привести к смерти и у обороняющегося не было иной возможности защитить себя или других как путем причинения смерти посягающему.

Если у обороняющегося имелась возможность пресечь нападение путём обращения к представителям власти, обратиться за помощью к другим лицам или избежать посягательства, то неиспользование этих средств не исключает необходимость защиты, так как в системе уголовного права необходимая оборона есть самостоятельное по своей природе право граждан, порождённое самим фактом противоправного посягательства. Нельзя ставить правомерность необходимой обороны в зависимость от того, могло или нет в момент обороны лицо обратиться к органам государственной власти, обратиться за помощью к другим лицам или избежать посягательства.

Наконец, последнее условие, обязательное для характеристики защиты, это то, что обороняющийся должен обладать субъективным элементом оправдания, т.е. волей к защите.

Если у обороняющегося нет воли к защите, следовательно, и нет необходимой обороны.

Следующим обстоятельством, исключаящим противоправность, является задержание лица, явно подозреваемого в совершении преступления.

Задержание лица, явно подозреваемого в совершении преступления, как обстоятельство, исключаящее противоправность – это действие, состоящее в причинении вреда лицу, явно подозреваемого в совершении преступления, для предъявления его органам власти, если при этом не было допущено превышения необходимых для этого мер.

Правом на задержание лица, явно подозреваемого в совершении преступления, обладает любое частное лицо – потерпевший, очевидец или иное лицо. Задержание лица, подозреваемого в совершении преступления для указанных лиц, является осуществлением субъективного права. Поэтому отказ от использования этого права не может считаться противоправным, поскольку использовать или не использовать свое право – дело самого гражданина.

Для ряда специальных лиц задержание лица, явно подозреваемого в совершении преступления, является обязанностью. Такая обязанность возложена на работников полиции, часовых, работников охраны и т.д.

Как и при необходимой обороне, лицо правомочно причинить вред лицу, явно подозреваемого в совершении преступления, при соблюдении определённых условий.

При соблюдении этих условий действия по задержанию лица, явно подозреваемого в совершении преступления, является оправданным, он не заключает в себе противоправности как важнейшего признака преступления, в этом исключается преступность деяния, соответственно и наказуемость.

Эти условия следующие:

1. Должно быть задержано лицо, явно подозреваемое в совершении преступления.

В одних случаях, это ясно в связи с наличием вступившего в законную силу приговора суда в отношении задерживаемого, постановления следственных органов о розыске.

В других случаях оно вытекает из самого факта совершения преступления, совершенного на глазах задерживающего, например, убийство, изнасилование, кража и т.д.

В третьих, указанием потерпевшим или очевидцем на задерживаемого как на лицо, явно подозреваемого в совершении преступления, равно как обнаружение на теле задерживаемого, на его одежде, при нём или в его жилище следов преступления.

Основанием для задержания является совершение любого преступления, и прежде всего, тяжкого или особо тяжкого. Обоснованным может быть причинение вреда при задержании лица, явно подозреваемого в совершении не только умышленного, но и неосторожного преступления.

Задержание может иметь место также в отношении лиц, подозреваемых в совершении как оконченного, так и неоконченного преступления (например, покушение).

2. Вред задерживаемому может быть причинён при уклонении лица, явно подозреваемого в совершении преступления от тех, кто намеревался доставить его в органы власти. Этот вред может быть как физическим (например, причинение вреда здоровью различной степени тяжести, применение иных насильственных мер, причиняющих физическую боль), так и имущественным (например, повреждение или уничтожение имущества).

3. Задержание должно быть необходимым.

Под необходимостью задержания следует понимать такое действие по задержанию, которое соответствует степени опасности действий лица, явно подозреваемого в совершении преступления.

Принцип соответствия означает, что в конкретной ситуации лицо, которое задерживает, имел возможность выбрать мягкое (щадящее) средство для задержания лица, явно подозреваемого в совершении преступления, и применил такое средство.

Выбор смягчающего (щадящего) средства означает, что лицо, которое задерживает, должен выбрать такое средство для задержания, которое причинило бы незначительный вред лицу, явно подозреваемого в совершении преступления.

4. Задерживающий должен обладать субъективным элементом оправдания.

Задержание должно осуществляться с тем, чтобы доставить задерживаемого в органы власти. Если у лица, осуществляющего задержание, нет воли доставления задерживаемого в органы власти, то и нет задержания.

Следующим обстоятельством, исключаящим противоправность, является так называемая оправдательная крайняя необходимость. Действия, совершаемые в состоянии оправдательной крайней необходимости, также являются правомерными, исключают противоправность, и, следовательно, преступность деяния.

В соответствии с оправдательной крайней необходимостью не являются противоправными действия лица с тем, чтобы предотвратить опасность, угрожающую правовым благам самого лица или другого лица, если эту опасность невозможно было устранить другими средствами и если вред, причиненный правовым благам, был менее значительный, чем предотвращенный.

Так, например, водитель, стремясь избежать неминуемого наезда на человека, внезапно выскочившего на проезжую часть, резко сворачивает в сторону и «врезается» в телеграфный столб, приводя ведомую им автомашину в негодность.

Условия оправдательной крайней необходимости.

Для признания действий, совершённых в состоянии крайней необходимости оправдательным обстоятельством является соблюдение двух групп условий: условия, относящиеся к опасности и условия, относящиеся к действиям по устранению этой опасности.

При соблюдении этих условий действие по устранению опасности является оправданным, оно не включает в себе противоправности, как важнейшего признака преступления. Этим исключается преступность деяния, соответственно и наказуемость.

Условия, относящиеся к опасности.

Опасность должна угрожать определённым благам, охраняемым законом.

Круг правоохраняемых благ при оправдательной крайней необходимости тождественны благам при необходимой обороне. К их числу относятся блага определённого лица, а также иных лиц, подвергшихся опасности (например, жизнь, здоровье, телесная неприкосновенность, честь, достоинство, личная свобода, половая свобода женщины, имущественные, жилищные интересы и т.д.).

Под опасностью, скорее всего, имеется в виду такое состояние, при котором по конкретным обстоятельствам напрашивается (ожидается) наступление вреда.

Опасность сама по себе не существует, она всегда имеет свои источники, которые могут быть самыми разнообразными. Это могут быть:

- стихийные силы природы (наводнения, обвалы, оползни, ливни, землетрясения и т.п.);
- физиологические и патологические процессы (болезнь, голод, тяжкое ранение потерпевшего и т.п.);
- различного рода механизмы, являющиеся источниками повышенной опасности (например, автомашина с неисправным тормозом);
- действие или бездействие лица (например, врач не оказывает помощь больному в связи с тем, что вызван на срочную операцию);
- невинные действия лица (например, в состоянии невменяемости или ошибки), а также источники опасности иного происхождения.

Опасность должна быть наличной.

Под наличной опасностью имеется ввиду такая опасность, которая непосредственно предстоит, началась или ещё продолжается.

Непосредственность предстоящей угрозы характеризуется как возможность причинения вреда в тот час, тут же, немедленно. Например, угроза затопления, пожара, аварии, смерти; взрывное устройство с часовым механизмом; разгорающийся пожар, который может перейти в соседний дом.

Начальный момент возникновения опасности связывается с тем, что угроза причинения вреда реально стала воплощаться. Примером начавшейся опасности может быть пожар, который уже вспыхнул, наводнение, которое затапливает селение, самолёт, который терпит аварию и т.д.

В зависимости от источника опасности угроза причинения вреда правоохраняемому благу или интересу может быть и продолжаемой. Под продолжаемой опасностью имеется ввиду такая угрожающая опасность, которая продолжается во времени и в любое время может переходить во вред, а также тогда, когда ещё долгое время сохраняется состояние ожидания наступления вреда. Например, грозящий обвалом дом создаёт постоянную опасность для жизни находящихся в нём людей; систематические издевательства и надругательства над человеком создают постоянную угрозу его жизни, здоровью, чести или достоинству и т.п.

Нельзя рассматривать как оправдательную крайнюю необходимость причинения вреда в целях устранения опасности, которая ещё не возникла и угроза правоохраняемым благам интересам отсутствует.

Не может являться основанием для акта оправдательной крайней необходимости и миновавшая, прекратившая опасность. Например, когда оползень прекратился, авария предотвращена и т.д.

Не порождает состояния оправдательной крайней необходимости также опасность, которая ожидается в отдалённом будущем.

Иногда лицо, находящееся в состоянии оправдательной крайней необходимости, может ошибочно считать, что опасность существует, а в действительности она отсутствует. В таких случаях действия лица, находящегося в состоянии оправдательной крайней необходимости, должны оцениваться по правилам ошибки.

Условия, относящиеся к действию по устранению опасности.

Действие по устранению опасности должно быть необходимым.

Это требование соответствует требованию необходимости при необходимой обороне и означает, что действие по устранению опасности должно соответствовать характеру и степени опасности.

Принцип соответствия означает, что в конкретной ситуации лицо, находящееся в состоянии оправдательной крайней необходимости, имело возможность выбрать мягкое (щадящее) средство для предотвращения опасности и применило такое средство.

Выбор смягчающего (щадящего) средства означает, что лицо, находящееся в состоянии оправдательной крайней необходимости должно выбирать такое средство, которое причиняет незначительный вред благам, охраняемым законом. Если лицо могло уклониться от опасности, спастись бегством, обратиться за помощью к другим, принять заблаговременно предусмотренные меры, но выбрало суровое средство для предотвращения опасности, то такие действия не могут расцениваться как совершённые в состоянии оправдательной крайней необходимости.

Так, водитель автомобиля С. предотвращая наезд на внезапно выбежавшего на дорогу подростка, сделал крутой поворот вправо, выехал на тротуар и сбил проходившего гражданина, причинив ему тяжкое телесное повреждение, хотя в данном случае у С. была возможность избежать наезда путём поворота на левую часть дороги, которая была свободна.

Следует отметить, что вопрос о возможности выбора смягчающего (щадящего) средства для предотвращения опасности должен рассматриваться применительно к конкретной обстановке.

Вред, причинённый в состоянии крайней необходимости, должен быть менее значительным, чем предотвращённый.

Решение вопроса о том, является ли вред, причинённый лицом меньшим по сравнению с предотвращённым, в каждом конкретном случае зависит от целого ряда обстоятельств.

Прежде всего при оценке каждого из сталкивающихся интересов следует исходить из значимости того или иного правового блага. Так, личные правовые блага, например, жизнь, здоровье, свобода более ценны, чем материальные, например, собственность и имущество.

В пределах же личных правовых благ, например, жизнь более ценна, чем здоровье или свобода. Ранжировка ценностей отражена в расположении глав Особенной части УК Азерб. Р. (2). Нельзя, например, причинить вред жизни и здоровью человека с целью устранения имущественного вреда. Эта оценка зависит также от времени, места, обстановки, характера и интенсивности предотвращаемой опасности, особенностей личности, действующей в состоянии необходимости и т.п. Поэтому вопрос о соотношении причинённого и предотвращённого вреда в большинстве случаев есть вопрос факта, разрешаемый судом. Следует отметить, что не требуется, чтобы лицо, действующее в состоянии оправдательной крайней необходимости, причинило наименьший вред из возможного. Достаточно того, чтобы причинённый вред был меньшим, чем вред предотвращённый.

По мнению В. В. Орехова «... спасение жизни многих людей при реальной возможности гибели или гибели меньшего числа людей подпадает под все условия правомерности крайней необходимости и не может влечь уголовную ответственность» (3). В. В. Орехов приводит пример о подобном случае, когда при освобождении российскими спецслужбами заложников, захваченных 23 октября 2002 г. в Москве террористами, погибло свыше 120 человек, а спасено от гибели более 650 человек.

С точки зрения же В.А. Блинникова (4) и Ю. М. Ткачевского (5) в состоянии крайней необходимости можно жертвовать жизнью одного лица для спасения нескольких лиц, молчаливо обходя вопрос о возможности спасения жизни многих людей за счет гибели меньшего числа людей.

Представляется, что причинение смерти одному человеку ради сохранения жизни другого хотя является неоправданным, аморальным поступком, однако в конкретной экстремальной ситуации может быть извиняемым обстоятельством, когда в действительности не было возможности действовать по иному.

Действие по устранению опасности может быть направлено, как правило, против третьего лица.

Под третьими лицами имеются ввиду граждане и юридические лица, непричастные к созданию обстановки крайней необходимости, но пострадавшие при устранении угрозы правоохраняемым благам. Однако возможны ситуации, когда лицо вынуждено причинить вред самому источнику опасности. Так, два монтажера А. и В. проводили работы вблизи высоковольтной линии электропередачи. А. стоял на высокой лестнице, а В. подавал снизу материалы и инструмент. В процессе работы А. по небрежности зацепился за провода линии электропередачи, что создало непосредственную опасность для его жизни. Увидев это А. выбил из-под ног В. лестницу, в результате чего А. упал, получив тяжкое телесное повреждение. Здесь вред был вынужденно причинён тому же лицу, которое создало такую опасность.

Последнее условие, обязательное для характеристики действия по устранению опасности – это наличие субъективного элемента оправдания, сопровождающее такое действие.

Она состоит в наличии воли спасения правоохраняемого блага. Если нет у лица воли спасения правоохраняемого блага, следовательно, и нет оправдательной крайней необходимости.

Состояние оправдательной крайней необходимости может возникнуть в результате столкновения (коллизии) обязанности действия с обязанностью бездействия когда, например, для того, чтобы предупредить других пациентов от опасности заражения (обязанность действия), врач нарушает профессиональную тайну, обязательное по отношению к пациенту (обязанность бездействия).

Состояние оправдательной крайней необходимости может быть обусловлено столкновением в одно и то же время двух обязанностей действия. Например, врача приглашают одновременно к двум больным. В подобном случае врач в первую очередь посещает тяжело больного. Опоздание врача ко второму менее тяжёлому больному обусловлено в данном случае оправдательной крайней необходимостью.

В вышеуказанных случаях, а именно: когда лицо совершает деяние, предусмотренное уголовным законом, в состоянии необходимой обороны, оправдательной крайней необходимости, задержание лица, явно подозреваемого в совершении преступления, мы можем говорить об оправдании этого лица.

Оправданное деяние правом порядком одобряется. Это, в свою очередь, исключает противоправность, следовательно, уголовную ответственность. Обстоятельства, исключаящие противоправность деяния, иначе можно назвать оправдательными обстоятельствами. При наличии этих обстоятельств судом выносятся оправдательный приговор.

На основании изложенного, предлагаем закрепить в УК Азерб. Р. (2) оправдательные обстоятельства и изложить эти обстоятельства в следующей редакции:

Обстоятельства, исключаящие противоправность

Ст. 36. Необходимая оборона

1. Не являются противоправными действия лица в состоянии необходимой обороны.
2. Необходимая оборона – это защита, которая необходима, чтобы предотвратить от наличного противоправного посягательства своё или иное правовое благо.

3. Право на необходимую оборону лица имеют независимо от возможности обратиться за помощью к государственным органам или обратиться за помощью к другим лицам или избежать посягательства.

Ст. 37. Задержание лица, явно подозреваемого в совершении преступления

1. Не являются противоправными действия лица, задержавшего лицо, явно подозреваемого в совершении преступления для предъявления его органам власти, если при этом не было допущено превышения необходимых для этого мер.
2. Превышением мер, необходимых для задержания лица, явно подозреваемого в совершении преступления, означает несоответствие этих мер степени опасности деяния, совершенного лицом, явно подозреваемого в совершении преступления.

Ст. 38. Оправдательная крайняя необходимость

Не являются противоправными действия лица для того, чтобы предотвратить опасность, угрожающую правовым благам самого лица или другого лица, если эту опасность невозможно устранить другими средствами и если вред, причиненный правовым благам, был менее значительный, чем предотвращенный».

ЛИТЕРАТУРА

1. Hans Welzel. Das deutsche Strafrecht. Eine systematische Darstellung. 11. Aufl. Berlin, 1969. S. 84.
2. Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики.
3. В.В.Орехов. Необходимая оборона и иные обстоятельства, исключаящие преступность деяния. Санкт-Петербург, 2003. С. 135.
4. В.А. Блинников. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния, в уголовном праве России. Ставрополь, 2001. С. 140.
5. Курс уголовного права, Общая часть, Том 1: Учение о преступлении. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой. Москва, 2002. С. 484 – 485.

THE ESSENCE OF UNLAWFUL FOR EXCLUSION CASES IN CRIMINAL LAW N. I. Mammadov

The article is dedicated to the essence of unlawful for exclusion cases in criminal law. The author calls these cases justification cases and determines conception and conditions of types of these cases.

The author put forward the idea about getting perfected of unlawful exclusion cases in Criminal Code of Azerbaijan Republic.

CINAYƏT HÜQUQUNDA ƏMƏLİN HÜQUQA ZİDDİLİYİNİ ARADAN QALDIRAN HALLARIN MAHIYYƏTİ

N. I. Məmmədov

Məqalədə cinayət hüququnda hüquqa ziddiliyi aradan qaldıran halların mahiyyətində həsr edilir.

Müəllif bu halları bəraət edən hallar adlandırır, həmin halların növlərinin anlayışını və şərtlərini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əməlin hüquqa ziddiliyi aradan qaldıran halların təkmilləşdirilməsi barədə fikir irəli sürülür.

Рецензент: проф. И.О. Гулиев

Новые печатные издания Национальной Академии авиации!

1. А.М.Пашаев, Р.Н. Набиев, М.Д. Скубилин, В.И. Финаев
«Элементы и устройствотехнической кибернетики»
2. I. G. Amirov M. V. «Transportation of dangerous goods by air»
3. H.O. Osaqov, N.T. Nağıyev, R. M.Muxtarov «Mülki müdafiə»
4. M.I. Musayev «Mülki aviasiyadaFiziki hazirliq və bədən tərbiyəsi»

Наш адрес: AZ 1045 Bakı ş. 25-ci km
Milli Aviasiya Akademiyası.
Tel: 497-26-00, əlavə 21- 85.
E-mail hasanov@naa.edu.az

**К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛНЕНИИ ПОСТАНОВЛЕНИЙ
ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**

Г.Ф. Гурбанова

Национальная Академия Авиации

Данная статья посвящена краткому описанию исполнения постановлений Европейского Суда по правам человека. Автор анализирует механизм исполнения постановлений, практику данного суда по делам, связанных с Азербайджаном, механизмы правового регулирования исполнения постановлений суда, существующих в других странах.

Европейский Суд по правам человека (далее Европейский Суд или ЕСПЧ) является органом, ответственным за обеспечение соблюдения обязательств, принятых на себя государствами-участниками Конвенции о защите прав человека и основных свобод. Он осуществляет эту задачу путем рассмотрения и разрешения конкретных дел, принятых им к производству на основе индивидуальных жалоб, поданных физическим лицом, группой лиц или неправительственной организацией. Государства же в свою очередь обязуются исполнять окончательные постановления Суда по делам. Это обязательство влечет за собой четкие обязанности государств-ответчиков.

Постановления Европейского суда создают для государства обязательства разного уровня и сложности. Во-первых, это выплата справедливой компенсации. Во-вторых, это индивидуальные меры, которые направлены на то, чтобы максимально возможно восстановить нарушенные права гражданина, например, пересмотреть решение на национальном уровне. В-третьих, это меры общего характера. Это самое сложное, но и важное, так как эти меры необходимы именно для того, чтобы исключить возникновение в будущем аналогичных ситуаций, которые приводят к аналогичным нарушениям прав граждан. То есть меры общего характера направлены на то, чтобы скорректировать практику в стране таким образом, чтобы эта практика не порождала однотипных нарушений прав человека.

Одним словом с одной стороны, они должны принять меры в пользу заявителей, чтобы положить конец нарушению их прав и, насколько это возможно, сгладить последствия нарушений (restitutio in integrum), а с другой – принять меры, необходимые для предотвращения новых подобных нарушений. Таким образом, первой обязанностью является выплата компенсации (обычно в денежном эквиваленте), которую Суд может присудить заявителю по ст. 41 Конвенции и которая покрывает соответственно имущественный и моральный ущерб и/или расходы и издержки. Выплата такой компенсации строго обязательна и порядок ее четко определяется в решении Суда. Однако отрицательные последствия нарушения прав, которые испытала потерпевшая сторона, не всегда могут быть адекватно исправлены выплатой компенсации. В зависимости от обстоятельств исполнение решения может также потребовать от государства-ответчика принятия индивидуальных мер в пользу заявителя. Также иногда необходимо принятие таких общих мер, как пересмотр законодательства, подзаконных нормативных актов или судебной практики, направленных на то, чтобы предотвратить новые подобные нарушения. Существует множество примеров подобных обязанностей, возложенных на государство Судом и Комитетом министров (например, решение Суда по делу Скоццари и Джунта (Scozzari and Giunta)). Конвенция предоставляет государствам значительную свободу в выборе индивидуальных мер и мер общего характера, позволяющих удовлетворить эти требования. Однако эта свобода сопровождается надзором, осуществляемым Комитетом министров (при содействии Департамента по исполнению решений), который следит за адекватностью принимаемых мер, а также за тем, чтобы они действительно позволяли достичь результата, предусмотренного в решении Суда. Там, где понятие выбора мер по сути является теоретическим в силу ограничений, обусловленных характером самого нарушения, Суд сам может непосредственно потребовать принятия определенных шагов. Впервые Суд прибег к такой возможности в 2004 г. в связи с двумя делами, в которых он

распорядился об освобождении заявителей, которые подверглись произвольному содержанию под стражей в нарушение ст. 5 Конвенции (решения по делам Ассанидзе против Грузии (Assanidze v. Georgia) и Илашку и другие против Молдовы и России (Ilaşcu and others v. Moldova and Russia). Совсем недавно в ответ, в частности, на Резолюцию Res (2004)3 Комитета министров по решениям, выявляющим системную проблему, лежащую в основании нарушения, Суд также начал давать более точное определение системным проблемам, лежащим в основании найденных нарушений, а также давать указания о принятии конкретных мер по исполнению решений (5).

Проблема неисполнения решений Европейского Суда по правам человека, вынесенных в пользу граждан, существует как в ряде постсоветских стран (Россия, Украина), некоторых других государств Европы, так и в Азербайджане. Несмотря на то, что исполнение решения, вынесенного любым судом, является неотъемлемой составной частью справедливого судебного разбирательства, а также предусмотренного статьей 60 Конституции Азербайджанской Республики права на судебную защиту прав и свобод и право на справедливое судебное разбирательство регламентированное статьей 6 Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод (2).

Так Конституционный Суд Азербайджанской Республики в своем постановлении от 27 декабря 2002 г., в котором считает неконституционной норму законодательства о том, что исполняя решение суда, в первую очередь оплачиваются судебные издержки, а уже затем основное обязательство (долг). Конституционный суд в своем постановлении, сославшись на пункт 1 статьи 6 Конвенции, отметил следующее: «...В связи с рассматриваемым вопросом представляет интерес также практика Европейского Суда по правам человека. Этот Суд в своем решении от 19 марта 1997 года по делу *Хорнсби против Греции* отмечает, что если судебная система государств-участников дает возможность для неисполнения принудительного и окончательного постановления суда и тем самым причинения ущерба одной из сторон, то «право на судебное разбирательство», предусмотренное статьей 6 Конвенции будет носить призрачный характер.

Исполнение постановления, вынесенного любым судом, является неотъемлемой составной частью понятия «судебное производство», предусмотренного этой статьей...» (3).

В своем постановлении от 23 апреля 2004 г. Конституционный суд отметил, что: «... Европейский Суд по правам человека исходя из главенствующей значимости этого положения для существования демократического общества, предложил более широкое его толкование. С точки зрения понимания Европейской Конвенции в демократическом обществе право справедливого осуществления правосудия в демократическом обществе занимает настолько важное место, что узкое толкование пункта 1 статьи 6 Конвенции не соответствовало бы целям и назначению этой статьи (дело *Делкура против Бельгии*).

Право на справедливое судебное разбирательство предусматривает единство трех элементов:

- 1) наличие законно созданного суда, отвечающего всем требованиям независимости и беспристрастности;
- 2) обладание судом достаточно широкой юрисдикцией для решения всех вопросов о споре или же обвинении;
- 3) наличие права (и возможности) обращения в суд соответствующего лица.

Отсутствие любого из этих элементов, а также права лица на обращение в суд с учетом исключений, предусмотренных в законодательстве, делает право на справедливое судебное разбирательство бессмысленным.

Европейский Суд по правам человека по делу *Ейре против Ирландии* отметил, что право обращения в суд означает обладание лица правом рассмотрения дела независимым и беспристрастным судом для установления его прав и обязанностей, а также надлежащего представления им своего дела. Право лица на обращение в суд относится ко всем этапам судебного процесса...» (3).

В свою очередь Верховный Суд Азербайджанской Республики в одном из своих постановлений также указал, что исполнение решений Европейского Суда, направленных на обеспечение прав человека, является обязанностью законодательной, исполнительной и судебной власти.

В соответствии с отчетами Европейского суда исполнение мер общего характера признано неудовлетворительным в отношении, например, России, Турции, Румынии, Украины и Молдовы. Из этих стран постоянно поступают однотипные жалобы, что указывает на сохранение условий, приводящих к таким нарушениям и на неэффективность мер, которые принимает государство для решения этих системных проблем.

Согласно Ежегодному докладу Европейского Суда «Обзор деятельности за 2010 год» в 2010 году Европейский суд принял 16 решений по Азербайджану. В докладе отмечается, что в 2010 году в суд было подано 337 заявлений по Азербайджану. Из которых 167 были отклонены, 49 заявлений были направлены правительству. Суд для рассмотрения принял 33 заявления, из них по 16 были вынесены решения. В докладе также отмечается, что граждане Азербайджана чаще всего подают в суд жалобы на защиту собственности. Одно из последних таких дел «Солтанов и другие» против Азербайджана. Заявителями по делу являются 10 граждан Азербайджана — владельцы квартир, в которых в настоящее время проживают семьи вынужденных переселенцев из районов, находящихся под контролем армянских войск в результате конфликта в Нагорном Карабахе. Они обратились с жалобой на неисполнение имеющегося решения суда, принятого в их пользу выселить незаконно вселившихся вынужденных переселенцев. ЕСПЧ принял решение о том, что имело место нарушение статей 6 § 1 (право на справедливое судебное разбирательство) и 1 Протокола № 1 (защита собственности) Европейской конвенции по правам человека. Суд постановил исполнить имеющееся судебное решение в пользу заявителей в течении трех месяцев, а также присудил им компенсацию за моральный и материальный ущерб. Суд постановил выплатить за материальный ущерб по 2.500 евро девяти заявителям и 7000 евро десятому заявителю. В качестве компенсации за моральный ущерб — по 1200 евро девяти заявителям и 3000 евро десятому заявителю. На издержки и расходы — 2000 евро в общем (6).

Отметим, что впервые Европейский Суд вынес решение по данному вопросу по делу В.Акимовой против Азербайджана (№19853/03), которая подала жалобу о нарушении права собственности закрепленного в п. 1 Протокола №1 Конвенции. Так, квартиру В.Акимовой заселила семья вынужденных переселенцев, по этой причине она долгое время не могла пользоваться своей жилплощадью. Для восстановления права собственности истица обращалась во внутренние судебные инстанции Азербайджана. Апелляционный суд признал право собственности В.Акимовой. При этом исполнение решения о выселении обосновавшейся в ее квартире семьи было отложено до освобождения Агдамского района. Своим решением Европейский Суд рекомендовал исправить судебную ошибку. По словам Полномочного представителя Азербайджана в Европейском суде Чингиз Аскерова, «как правило, азербайджанские суды принимают решение о выселении вынужденных переселенцев из квартир, в которых они обосновались. Однако исполнение этих решений откладывается до тех пор, пока не будут освобождены районы, захваченные Вооруженными силами. В азербайджанском законодательстве нет правовых оснований, связанных с приостановлением судами исполнения решений, а также ограничением права собственности». Как заявил Чингиз Аскеров «ввиду того, что в азербайджанском законодательстве не было подобного механизма, это решение Европейского суда не может быть применено к делам, по которым уже было вынесено решение. Если в будущем в европейский суд будут направляться иски с подобным содержанием, после вынесения европейским судом решений по конкретным ситуациям, будет возможно исправить допущенные нарушения» (7).

Как видно, однотипные жалобы говорят о том, что основной проблемой в исполнении решений является восстановление нарушенных прав на собственность лиц, в чьих квартирах проживают вынужденные переселенцы. Решение данной проблемы является приори-

тетом государства на сегодняшний день. А именно, как нам кажется, в рамках специальной государственной программы должны быть построены дома для поселения этих людей.

Отметим, что сегодня в Азербайджане нет какого-либо нормативно-правового акта, регулирующего порядок исполнения решений Европейского Суда. Принятие подобного закона было предложено в свое время З.Г.Алиевым, по мнению которого наличие такого закона позволило бы в эффективной форме и во время исполнять решения, а также осуществлять все меры, вытекающие из этих решений, в том числе меры индивидуального и общего характера (8, с.204).

Для сравнения можно указать, что 23 февраля 2006 года в Украине был принят аналогичный закон «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека», который регулирует отношения, возникающие в связи с обязанностью государства исполнить решения Европейского суда по правам человека.

В Германии, например, процедуры исполнения решений Европейского Суда в значительной степени формализованы законодательными и подзаконными актами, определяющими компетенцию и порядок работы различных органов власти, хотя специального закона, в который были бы сведены все нормы, касающиеся исполнения решений Европейского Суда, в Германии нет. Наиболее детально урегулирован вопрос выплаты компенсаций. Также есть нормы, определяющие порядок пересмотра приговоров и административных решений, если по делу было вынесено решение Европейского Суда. Порядок пересмотра судебных решений по гражданским и иным категориям дел на настоящий момент не урегулирован. Следует отметить, что органы Совета Европы признают удовлетворительным исполнение решений Европейского Суда в Германии. Германия считает нужным исполнять не только решения Суда, вынесенные в отношении нее самой, но также считает необходимым интегрировать в свою правовую систему решения в отношении других стран. Кроме того, в Германии, как правило, стремятся предпринимать превентивные действия, чтобы предотвратить признания нарушений Конвенции. Так, например, с учетом решения по делу Карлхайни Шмидт (Karlheinz Schmidt v. Germany, 18.07.1994) в соответствии с решением по данному делу власти земли Баден-Вюртемберг, а также земель Баварии и Саксонии, имеющих аналогичное правовое регулирование, приостановили взыскание налогов на службу в пожарной охране, впоследствии Федеральный Конституционный Суд своим Постановлением от 24 января 1995 г. признал их недействительными (9).

Во Франции же порядок исполнения решения Европейского Суда слабо формализован, за исключением процедуры пересмотра приговоров в связи с принятием решения Европейского Суда. Специализированных институтов, которые должны заниматься исполнением Европейского Суда, также нет. Несмотря на это, во Франции сложилась практика исполнения решений. Это в частности, обусловлено высоким статусом судебных актов в национальной системе страны. Судебные решения рассматриваются как важнейший источник права, так как в них дается интерпретация законов. Аналогичным образом решения Европейского Суда рассматриваются как источники стандартов Европейской конвенции по правам человека. Характеристика сложившейся практики исполнения решений Европейского Суда обусловлена рядом факторов: высоким статусом исполнительной власти, неразвитостью системы конституционного правосудия при наличии развитой системы гражданских, уголовных и административных судов. Кроме того, определенное влияние на подход к исполнению решений Европейского Суда определено конституционным принципом верховенства международного права (9).

В России порядок исполнения решений Европейского Суда также не закреплен на законодательном уровне. Среди российских правоведов существует мнение, что негативная ситуация с исполнением решений Европейского Суда может быть изменена в лучшую сторону именно с принятием такого закона.

Вместе с тем, гражданско-процессуальное и уголовно-процессуальное законодательства Азербайджанской Республики предусматривают порядок перерассмотрения дел, по которым Европейский суд по правам человека определил допущение нарушений положений

Конвенции «О защите человеческих прав и основных свобод» при его рассмотрении судами Азербайджанской Республики.

Так, например, глава 44-1 Гражданского Процессуального Кодекса, посвященная производству по новым обстоятельствам, связанным с нарушением прав и свобод, устанавливает, что судебные акты, вступившие в законную силу, могут быть пересмотрены по новым обстоятельствам, связанным с нарушением прав и свобод (ст. 431-1.1 ГПК). Ст. 431-1.2 Кодекса устанавливает основания для пересмотра судебных актов по новым обстоятельствам, связанным с нарушением прав и свобод, к которым относится также определение Европейским судом по правам человека допущения нарушений положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод при рассмотрении дела судами Азербайджанской Республики. Судебные акты по новым обстоятельствам, связанным с нарушением прав и свобод, рассматриваются Пленумом Верховного Суда Азербайджанской Республики. Пленум рассматривает дела только по правовым вопросам, связанным с исполнением постановлений Европейского суда по правам человека. После поступления постановления Европейского суда по правам человека в Верховный Суд Азербайджанской Республики в срок не позднее чем три месяца Пленум рассматривает на судебном заседании судебные акты по новым обстоятельствам, связанным с нарушением прав и свобод (ст. 431-3.1 ГПК). При поступлении постановления Европейского суда по правам человека в Верховный Суд Азербайджанской Республики, председатель Верховного Суда поручает подготовку дела к судебному заседанию и докладывание одному из судей (ст. 431-3.2 ГПК). В связи с постановлением Европейского суда по правам человека, Пленум Верховного Суда Азербайджанской Республики принимает одно из следующих постановлений (ст. 431-4.3 ГПК): о полной или частичной отмене постановления, вынесенного в порядке дополнительной кассации и (или) постановления суда кассационной инстанции и связанной с ним резолюции или определения суда апелляционной инстанции и направлении дела для пересмотра в суде апелляционной инстанции (при принятии Европейским судом по правам человека постановления о судебных актах, нарушающих право обращения в суд, пленум также может полностью или частично отменить акты суда первой инстанции, принятые с нарушением прав и свобод); об отмене постановления, вынесенного в порядке дополнительной кассации и (или) постановления суда кассационной инстанции и о сохранении в силе резолюции или определения суда апелляционной инстанции; об отмене постановления, вынесенного в порядке дополнительной кассации и о сохранении в силе постановления суда кассационной инстанции; о внесении изменений в постановление, вынесенное в порядке дополнительной кассации или в постановление суда кассационной инстанции.

Позиция Верховного Суда по данному вопросу заключается в том, что возобновление производства по делам национальными судами, в которых Европейским судом по правам человека выявлены нарушения прав и свобод, должно осуществляться не по отношению всех дел, а только тех из них, без возобновления которых выплата справедливой компенсации представляется невозможной (10, с.206-218).

Принято считать, что пересмотр судебного дела представляет основную важность для исполнения постановлений Европейского Суда. Так, в ответ на проблемы исполнения, возникающие в связи с отсутствием соответствующего национального законодательства по пересмотру судебного дела, Комитет Министров принял Рекомендацию государствам - членам о пересмотре определенных дел на внутригосударственном уровне в связи с вынесением постановлений Европейского Суда по правам человека (Рекомендация No R(2000)2), предлагая им обеспечить соответствующие возможности для достижения, насколько возможно, *restitutio in integrum*, включая пересмотр судебного дела.

Как видно пересмотр судебного дела всего лишь одна из возможностей для достижения исполнения решений Европейского суда. В этом смысле, соглашаясь с З.Г.Алиевым и разделяя точку зрения российских правоведов, считаем все же целесообразным законодательное закрепление порядка исполнения решений Европейского Суда в Азербайджане в целях избежания в будущем системной проблемы неисполнения постановлений Европейского суда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Конституция Азербайджанской Республики. Баку, Ганун-2010.
2. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод <http://www.echr.coe.int/echr/>.
3. Постановления Конституционного Суда Азербайджанской Республики http://www.constcourt.gov.az/ru/index.php?option=com_content&view=article&id=165&Itemid=60.
4. Закон Украины «О выполнении решений и применении практики Европейского суда по правам человека», 23 февраля 2006 г. N 3477-IV. http://sutyajnik.ru/rus/echr/etc/2006_law_ukraine_rus.htm.
5. Исполнение решений Европейского Суда по правам человека. Подготовлено Департаментом исполнения решений Европейского суда по правам человека, Совет Европы http://www.coe.int/human_rights/execution/.
6. European Court of Human Rights – Annual Report 2010 <http://www.echr.coe.int/ECHR/EN/Header/Reports+and+Statistics/Reports/Annual+Reports/>
7. Интервью Полномочного представителя Азербайджана в Европейском суде Чингиза Аскерова информационному агентству ТРЕНД / <http://www.trend.az/news/society/1047079.html>.
8. Əliyev Z.H. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2010, 275 s.
9. <http://sutyajnik.ru/articles/104.html#metka19>.
10. İbayev V.Ə., Hüseynov A.Q. Avropa Məhkəməsi presedentləri: sərbəst toplamaq və birləşmək azadlığı. Bakı, "Elm", 2007, 224 s.
11. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı", Bakı, 2011, 285 səh.

**AVROPA İNSAN HAQLARI MƏHKƏMƏSİNİN QƏRARLARININ
İCRASI HAQQINDA**

Q.F. Qurbanova

Bu məqalə Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin qərarlarının icrasının qısa şərhinə həsr olunub. Müəllif qərarlarının icrası mexanizmini, Azərbaycanla bağlı işlərə dair məhkəmə təcrübəsini, qərarlarının icrası ilə bağlı digər ölkələrdə mövcud olan hüquqi tənzimləmə mexanizmlərini təhlil etmişdir.

**ABOUT EXECUTION OF THE DECISIONS OF
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS**

G.F. Gurbanova

This article is dedicated the brief commentary of execution of the decisions of European Court of Human Rights. The author analyzed the mechanism of execution of the decisions, court practice regarding the cases against Azerbaijan, existing in other countries legal regulation mechanisms of decision execution procedure.

Рецензент: проф. И.О. Гулиев

ÖVLADLIĞA GÖTÜRMƏNİN TARİXİ VƏ SOSIAL-HÜQUQİ MƏZMUNU

Kərəmrəvan Fərman Məhəmməd Kazım oğlu

BDU Mülki hüquq kafedrasının dissertantı, İran İslam Respublikası Marağa şəhər Azad İslam Universitetinin elmi üzvü

Validəynlərin qayğısından mərhum olan uşaqların övladlığa götürülməsi qədim hüquq institutlarından biri olaraq bütün müasir hüquq sistemlərində mövcuddur və onların ən optimal və daha yaxşı yerləşdirilməsi formasıdır. Onun hüquqi anlayışının qanunvericilik yolu ilə müəyyən olunması vacibdir.

Açar sözlər: uşaq, valideyn, yetim, övladlığa götürmə

Övladlığa götürmə bütün qədim xalqlarda, o cümlədən yunanlarda, romalılarda, hindistanlılarda, alman tayfalarında, çox mühüm rol oynayıbdır.

İlk dövrlərdə övladlığa götürmə icma üzvlərinin sayının saxlanılmasına və möhkəmliyinə xidmət edirdi. Sonralar isə icmanın yetim qalmış uşağa çatan əmlakının parçalanmaması məqsədinə də yönəldi. (1,286)

Qədim Romada övladlığa götürmə geniş yayılmışdı və bir qayda olaraq, aqnatik ailəyə qohumların və yaxud nikahdankənar doğulmuş uşaqların qəbul edilməsi məqsədi daşıyırdı. Romalılarda övladlığa götürmə övladlığa götürülən övladlığa götürənin ölümündən sonra onun vərasəsi olmaq məqsədi daşıyırdı və övladlığa götürülən övladlığa götürənin hakimiyyəti (ata hakimiyyəti) altına düşürdü (bu səbəbdən də qadınlara övladlığa götürməyə icazə verilmirdi), onlar arasında təbii valideyn-övlad arasında olan münasibətlər tətbiq edilirdi. Övladlığa götürən övladlığa götürüləndən ən azı 18 yaş böyük olmalı idi. Övladlığa götürülən övladlığa götürənin bütün qohumlarının qohumuna çevrilirdi və bu səbəbdən də nəinki övladlığa götürənin, habelə yerdə qalan qohumların varisi olmaq hüququ əldə edirdi. (1,287) Alman tayfalarında övladlığa götürmə ata hakimiyyətinin yaradılması məqsədi daşıyırdı və ilk növbədə övladlığa götürülən mənafeyinə toxunurdu. Belə ki, qanuni övladları olmayan övladlığa götürəndən sonra onun yeganə varisi sayılırdı. (1,287)

Azərbaycanda övladlığa götürmənin tarixi çox qədimdir, istər islama qədər, istərsə də islam qəbul ediləndən sonra valideynlərini itirmiş uşaqların övladlığa götürülməsi xeyirxah, belə uşaqları tərbiyə etmək, qayğılarını çəkmək məqsədi daşıyırdı.

Vaxtı ilə Azərbaycanın da tərkibində olduğu Rusiyada da, istər xristianlıqdan əvvəl, istərsə də xristianlıq yayılandan sonra övladlığa götürmə geniş yayılmışdır. Xristianlıq qəbul ediləndən sonra övladlığa götürmə burada Bizans qanunları ilə tənzimlənirdi və kilsə tərəfindən tanınırdı. (2,351)

Bütün bunlara baxmayaraq övladlığa götürmə XIX əsrə qədər müstəqil surətdə inkişaf etməmişdi və əsas məqsədi əmlakın qorunub saxlanmasına xidmət edirdi.

1891-ci ildə qəbul edilmiş «Övladlığa götürülən uşaqlar haqqında» qanun qəbul edildi. Qanunun bəzi çatışmamazlıqlarına baxmayaraq (məsələn, başqa dindən olan uşağı övladlığa götürmək, yaşı 30-dan aşağı olanlara və döğmə uşaqları olanlara övladlığa götürmək qadağan idi) bu mütərəqqi addım idi, Qanunun əhəmiyyəti bütün vicdanlı şəxslərə övladlığa götürmə icazəsi verilməsindən, uşaqlara silki mənsubiyyət və dini inancından asılı olmayaraq aid edilməsindən ibarət idi.

Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində övladlığa götürmə qadağan edildi. Bu azyaşlıların maddəli əməyindən istifadənin qarşısını almaq məqsədi daşısa da, özünü doğrultmadı və 1926-cı ildən başlayaraq övladlığa götürməyə icazə verildi. 28 may 1928-ci ildə Azərbaycanda qəbul edilmiş ilk nigah, ailə, qayyumluq və vətəndaşlıq vəziyyəti aktları haqqında qanun övladlığa götürməni tənzim etməyə başladı.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Ailə Məcəlləsinin 19-cu fəslə övladlığa götürməyə həsr edilib (117-135-ci maddələr) və Məcəllənin 117-ci maddəsinə əsasən övladlığa

götürməyə yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində və yalnız onların mənafeyi naminə uşağın doğumu müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydə alındıqdan sonra yol verildiyini müəyyən edir. Maddənin mətnindən görünür ki, müasir anlamda övladlığa götürmə ilk növbədə mənəvi, əxlaqi, sosial hallarla şərtlənir və əmlak münasibətləri arxa plana çəkilir. (10)

Q.İ.Manayev hesab edirdi ki, övladlığa götürmənin böyük sosial əhəmiyyəti vardır, çünki buna uşaqların müstəsna surətdə yalnız mənafeyləri nəzərə alınmaqla yol verilir. (3,274)

Qeyd etmək lazımdır ki, övladlığa götürmənin anlayışı qanunla müəyyən edilməyibdir, baxmayaraq ki, bu termin müxtəlif aspektlərdən müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmışdır.

M.M.Kiyaçko göstərir ki, övladlığa götürmə yaranan münasibətlər zamanı doğma uşaqlar və valideynlər arasında olan kimi münasibətlər formalaşır, başqa sözlə bu münasibətlər eyni yox, oxşar olur. (4,13)

Digər bir müəllifin – A.M.Neçayevanın fikrincə, övladlığa götürmə qanun əsasında valideynlik hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsinə səbəb olur. (5,274)

M.D.Dəmirçiyeva göstərir ki, övladlığa götürülən övladlığa götürən arasında valideynlərlə doğma uşaqlar arasında mövcud olan qarşılıqlı şəxsi qeyri-əmlak və əmlak münasibətləri yaranır. (6,383)

Biz sonuncu fikirlə razılışırıq və təklif edirik ki, övladlığa götürmənin anlayışı qanunvericilik yolu ilə müəyyən edilsin və bu zaman yaranan münasibətlər döğma valideynlərlə uşaqlar arasında olan münasibətlərlə tam eyni olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Загоровский А.И. Курс семейного права, М., 2003.
2. Пчелинцева Л.М., Семейное право, М., 2007.
3. Манайев Q.İ., Sovet ailə hüququ, Bakı, 1989.
4. Клячко М.М., Усыновление по советскому праву, М., 1963.
5. Нечаева А.М., Семейное право, М., 1998.
6. Dəmirçiyeva M.D. Azərbaycan Respublikasının Ailə hüququ, Bakı, 2008.
7. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2009.
8. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, 2011.
9. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2011.
10. AR Nazirlər Kabinetinin «Valideyn himayəsindən məhrum olan və övladlığa götürülən uşaqların uçot qaydalarının, uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin uçot qaydasının və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin uçot qaydasının təsdiq edilməsi haqqında» 20 sentyabr 2000-ci il tarixli 172 №-li qərarı.

ВРЕМЯ УСЫНОВЛЕНИЯ И ЕГО СОЦИАЛЬНО - ЮРИДИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Керимреван Фарман Мухамед Кязим оглы

Усыновление является одним из старейших правовых институтов и существует во всех современных правовых системах, как наиболее оптимальная и предпочтительная форма устройства детей, оставшихся без попечения родителей. Необходимо законодательным путем установить усыновление, как юридическое понятие.

ADOPTION TIME AND IT SOCIAL AND JURIDICAL CONTENT

Keremrevan Ferman Mahammad Kazim

Adoption is one of the oldest legal institutions and exists in all modern legal systems, as the optimal and preferable form of the device of children who have remained without care of parents. It is necessary legislative by and to establish install its legal concept.

Rəyçi: dosent Ş.M.Kərimov

УСЛОВИЯ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПРИ ПОХИЩЕНИИ ЧЕЛОВЕКА

Т. Б. Гаджиев

Бакинский Государственный Университет

Статья посвящена примечаниям ст.144 УК АР и ст.126 УК РФ, предусматривающим освобождение от уголовной ответственности лица, добровольно освободившего похищенного, если в его действиях не содержится иного состава преступления. Важным обстоятельством является признак добровольности, который обязательно должен присутствовать при применении этой нормы. Добровольное освобождение означает, что виновный, осознавая возможность удержания потерпевшего, отказывается от дальнейших действий и предоставляет ему свободу. Предложено установить в законе временной предел, в течение которого может применяться эта норма. Ее действие не должно распространяться на случаи слишком длительного удержания потерпевшего.

Ключевые слова: похищение, освобождение, ответственность, поощрительные нормы, добровольность, отказ.

В УК АР 1999 г. и УК РФ 1996 г., наряду с нормами, устанавливающими ответственность за похищение человека, содержатся нормы, предусматривающие условия освобождения от уголовной ответственности лица, совершившего похищение человека. Эти нормы содержатся в примечании к ст. 144 УК АР 1999 г. и в примечании к ст. 126 УК РФ 1996 г. и сформулированы идентично.

На основании примечания к ст. 144 УК АР 1999 г. «лицо, добровольно освободившее похищенного, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится иного состава преступления». Из содержания данной нормы вытекает, что для ее применения необходимо наличие совокупности двух обязательных условий. К ним относятся: 1) добровольность освобождения похищенного человека и 2) отсутствие в действиях виновного иного состава преступления.

Поощрительные нормы, в которых содержатся условия освобождения от уголовной ответственности, помещены законодателем и в примечаниях к ст. 144 (похищение человека) и ст.215 (захват заложника) УК Азербайджанской Республики. Следует отметить, что среди бывших союзных республик, только УК РФ, Казахстана, Кыргызстана и Таджикистана предусматривают подобную норму за эти оба преступления. При чем в этих поощрительных нормах идет речь о полном освобождении от ответственности за эти преступления в случае добровольного освобождения виновным потерпевшего, тогда как в странах дальнего зарубежья (например, в УК ФРГ, Франции) добровольное освобождение потерпевшего может учитываться судом ни как основание освобождения от ответственности, а как обстоятельство, смягчающее наказание. При этом окончательное решение применять или не применять эту норму принимает суд по своему усмотрению.

Отличительной особенностью поощрительных норм уголовного права, справедливо отмечает В.А.Елонский, является то, что они одобряют, стимулируют социально полезное поведение путем устранения или смягчения реального или потенциального уголовно-правового обременения.

Полностью освобождая от ответственности лицо, виновное в похищении человека или захвате заложника, в случае добровольного освобождения им потерпевших, если в его действиях не содержится состав другого преступления, законодатель, ставит интересы потерпевшего, его жизнь, здоровье и свободу выше принципа неотвратимости ответственности и наказания за совершенное преступление. Примечания в ст. 144 и ст.215 имеют превентивное значение, они предоставляют виновному возможность одуматься и освободить захваченного им человека. Кроме того, законодатель этой нормой способствует сдерживанию преступника от дальнейших насильственных действий в отношении потерпевшего.

Важным обстоятельством является признак добровольности, который обязательно должен присутствовать при применении этой нормы. Добровольное освобождение означает, что виновный, осознавая возможность удержания потерпевшего, отказывается от дальнейших действий и предоставляет ему свободу (передает его правоохранительным органам или родственникам). По нашему мнению наиболее удачную формулировку дал Донцов А.В. – «Под добровольным освобождением похищенного человека по смыслу закона понимается такое освобождение, которое не обусловлено невозможностью удержания похищенного, либо выполнением или обещанием выполнить условия, явившиеся целью похищения».

Инициатива добровольного освобождения может исходить от самого виновного, родственников потерпевшего, работников правоохранительных органов и других лиц или организаций. Добровольное освобождение может иметь место только в том случае, если потерпевший мог еще безнаказанно удерживаться, но был освобожден преступником из чувства вины за содеянное, в связи с раскаянием, боязни уголовной ответственности, мести со стороны родственников потерпевшего или по другим причинам. Мотивы принятого решения значения не имеют (раскаяние, сострадание к потерпевшему или его близким, страх перед наказанием и др.).

Оговорку «если в его действиях не содержится иного состава преступления» следует понимать в том смысле, что при добровольном освобождении потерпевшего виновный не несет ответственности именно за похищение человека или захват заложника, но не за другие преступления, совершенные в связи с этим. Ни в коем случае нельзя толковать названную оговорку так, что при наличии признаков иного преступления освобождение от уголовной ответственности по ст. 144 или ст.215, не наступает. Подобная трактовка перечеркивает главный смысл данного примечания - спасение потерпевшего путем компромисса.

По смыслу примечания к ст. 144 под «иным составом преступления», наличие которого исключает освобождение от уголовной ответственности лица, похитившего человека, имеется в виду состав иного преступления, связанного с похищением человека (например, незаконное приобретение оружия, умышленное причинение тяжкого вреда здоровью потерпевшего, угон автомобиля, незаконное приобретение ядовитых или сильнодействующих средств и т.д.). Ответственность для виновного, добровольно освободившего похищенного, наступает лишь за уже совершенные действия, содержащие состав другого преступления. Чтобы сделать содержание примечаний более доступным для понимания, следует подкорректировать текст примечаний к ст. 144 и ст.215. Нам кажется, если бы после слов «освобождается от уголовной ответственности», внесли бы уточнение «по настоящей статье Кодекса», то отпала бы надобность в оговорке «если в его действиях не содержится состава иного преступления».

Несмотря на схожесть условий освобождения от ответственности в примечаниях к ст. 144 и ст.215, между ними имеются отличия, обусловленные особенностями объективной стороны преступления. Так, единственным условием освобождения от ответственности при похищении человека (ст. 144) является добровольность намерений преступника. Добровольность отсутствует, если о местонахождении похищенного человека и личности виновного стало известно органам власти, и они предпринимают меры по его задержанию и освобождению потерпевшего, о чем известно виновному.

В примечании к ст.215 сказано: «лицо... добровольно или по требованию властей освободившее заложника, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится состава иного преступления». Следовательно, закон обуславливает освобождение от ответственности за захват заложника при выполнении следующих условий:

- а) если заложник освобожден добровольно, т.е. по собственной воле преступника в ситуации, когда заложник находится во власти виновного, предоставлением свободы заложнику;
- б) если заложник освобожден по требованию властей.

Понятие добровольности в целом является достаточно однозначным, чего нельзя сказать о другом условии – отсутствие в действиях виновного иного состава преступления.

П.Н.Скобликов охарактеризовал эти условия как непоследовательное и лукавое, влекущее многозначное толкование, имея в виду, что практически всегда похищение человека сопровождается совершением иных преступлений: причинением телесных повреждений, угрозой убийством или причинением тяжкого вреда здоровью и т.п.

В целом, анализируя наличие поощрительной нормы в примечаниях к статьям, в которых определяется ответственность за похищение человека и захват заложника, считаем, что ее действие следует ограничить временными рамками.

В примечаниях ст.144 УК АР и 126 УК РФ единственным основанием его применения названо добровольное освобождение похищенного. Никакие сроки в примечании не указаны и никакие способы толкования установить их не позволяют. Это обстоятельство не осталось незамеченным. И многие авторы предлагают установить сроки – одни не более 24 часов, другие сроком на три дня, а Скобликов П.Н. отмечая, что освобождение от уголовной ответственности в примечании никак не связано с тем, как долго человек пребывал в положении похищенного, при этом констатирует, что примечание идет в пользу скорее виновного, чем потерпевшего.

По нашему мнению, в законодательном порядке следует установить временной предел, в течение которого может применяться эта норма: ее действие не должно распространяться на случаи слишком длительного удержания потерпевшего.

Нам представляется, срок в течение 24 часов наиболее приемлем в случае установления временных ограничений для применения поощрительной нормы. С этой целью следует ввести в примечания к ст. 144 и ст.215 следующее дополнение: «лицо, ... добровольно освободившее потерпевшего в течение 24 часов со дня совершения преступления ...». Этот же срок, т.е. 24 часов, на наш взгляд, должен быть критерием дифференциации ответственности за квалифицированные виды похищения человека (ст. 144.2) и захвата заложника (ст.215.2).

Определение законодательно конкретного срока (48 часов, семь дней, десять дней и т.д.) или же неопределенного, как это сделано в УК Украины с использованием определения «длительный срок», принципиального значения не имеет. Главное, сама констатация в рассматриваемых статьях УК факта дилеммы (выбора) для преступника: или он в течение срока, указанного в законе, добровольно освобождает потерпевшего и этим полностью освобождается от ответственности за данное преступление (похищение человека или захват заложника), или же по истечении этого же срока его действия подпадают под повышенную ответственность по ст. 144.2 или ст.215.2 УК 1999г.

Учитывая все изложенные доводы, можно предложить следующий текст к примечанию к ст. 144: «Лицо, совершившее деяние, предусмотренное настоящей статьей, освобождается от уголовной ответственности по настоящей статье, если добровольно освободит похищенного в течение 24 часов с момента совершения преступления». И, соответственно, к ст.215 предлагается следующий текст: «Лицо, совершившее деяние, предусмотренное настоящей статьей, освобождается от уголовной ответственности по настоящей статье, если добровольно или по требованию властей освободит заложника в течение 24 часов с момента совершения преступления».

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений, закон, теория, практика.- М.: АО «Центр ЮрИнфор», 2005
2. Елонский В.М. Поощрительные нормы уголовного права.- Хабаровск, 1984.
3. Скобликов П.Н. Похищение человека, уголовно-правовой аспект: Дисс. ... канд.юр.наук.- Кисловодск, 2003.
4. Скобликов П.Н. Незаконное лишение свободы, похищение человека и захват заложника в новом уголовном законодательстве // Законность.- 1997.- № 9.

ADAM OĞURLUĞUNDA MƏSULIYYƏTDƏN AZAD OLUNMANIN ŞƏRTLƏRİ

T.B.Hacıyev

Məqalə, gönüllü olaraq oğurladığı adamı azad edən şəxsin, əgər onun hərəkətlərində digər cinayət tərkibi olmadıqda, cinayət məsuliyyətindən azad olunması haqqındakı AR CM-nin 144 maddəsi və RF CM-nin 126 maddəsi şərtlərinə həsr olunmuşdur. Bu normanı tətbiq edərkən gönüllülük əlamətinin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gönüllü olaraq azad etmə onu göstərir ki, təqsirkar zərər çəkmiş saxlanması mümkünlüyünü dərk edərək sonrakı hərəkətlərindən imtina edir və onu azadlığa buraxır. Təklif olunur ki, qanunda bu normanın mümkün tətbiq olunması üçün müddət həddi qoyulsun. Onun hərəkətləri zərərçəkmişin həddindən artıq saxlanması hallarına aid edilməməlidir.

THE CONDITIONS RELEASING FROM RESPONSIBILITY WHILE KIDNAPPING

T.B. Gadjiyev

The article is devoted to notes of item 144 UK AR and 126 RF, providing clearing of the criminal liability of the person, voluntarily released stolen if in its actions does not contain other corpus delicti. The important circumstance is the attribute of voluntariness which necessarily should be present at application of this norm. Voluntary clearing means, that guilty, realizing an opportunity of deduction of this victim, refuses the further actions and gives to it freedom.

Key words: abduction, clearing, the responsibility, incentive norms, voluntariness, refusal.

Рецензент: проф. И.О. Гулиев

“Mülki Aviasiya” redaksiyasında nəşr olunmuş yeni kitablar

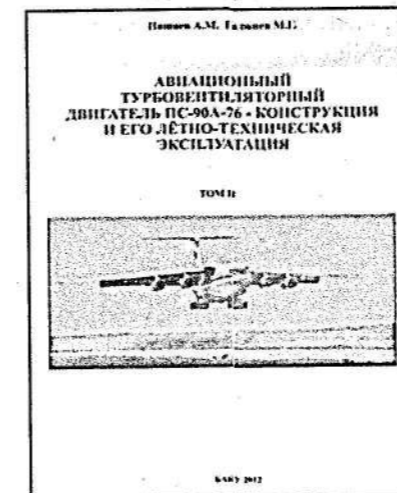
Kitabda Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qəbul etdiyi proqram əsasında “Mülki müdafiə” fənni üzrə bütün ali təhsil müəssisələrinin bakalavr təhsil pilləsində tədrisi nəzərdə tutulmuş müəllimlər üçün tərtib edilmişdir.

Mühazirə mətnləri hazırlanarkən yeni texniki vasitələr, o cümlədən müasir dozimetrik ölçmə cihazları, qazanalyzerlar, aerofotoşəkillər təsvir edilmiş, elmi ədəbiyyatdan və qanunvericilik materiallarından istifadə olunmuşdur.

Kitab, həmçinin insanlara müvafiq biliklər verməklə bərabər, əhalinin və ərazinin mühafizəsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, fəvqəladə halların qarşısının alınması, onların təsirinin azaldılması və nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə görülməli işlərin effektivliyinin artırılması, təşkilati, texniki tədbirlərin həyata keçirilməsinə köməklik edir.

Kitabın müəllifləri “Mülki müdafiə” fənninin tədrisində, mülki müdafiə məsələlərinin tədqiqində xüsusi təcrübəyə malikdirlər.

İlk dəfə olaraq, kitabda mühazirə mətnlərinin modullaşdırılmış (təqdimat formasında) diskləri əlavə edilmişdir.

В данном учебном пособии изложены общие сведения, основные технические данные и эксплуатационные ограничения двигателя ПС-90А-76 и ВСУ ТА-12А самолётом семейства ИЛ-76ТД-90ВД.

В пособии приведены конструкции основных узлов двигателя, описание работы его агрегатов и систем двигателя ПС-90А-76 и ВСУ ТА-12А.

Достаточно объёмное внимание уделено лётной эксплуатации двигателя и ВСУ на земле и в полёте, но и достаточно ёмко уделено технической эксплуатации двигателя инженерно-техническим составом авиационных баз и центров.

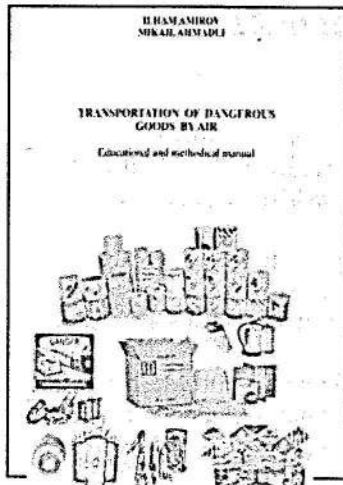
В связи с тем, что на самолёте Ил-76ТД-90 используется большое количество электронных систем и устройств для управления и контроля работы двигателя, в учебнике уделено большое внимание на порядок предполётной подготовки, проверки, и эксплуатации электронных систем и устройств экипажем.

Учебное пособие составлено в соответствии с программой переучивания и повышения квалификации лётного и инженерно-технического состава.

Данное учебное пособие может использоваться в авиационных учебных центрах при подготовке лётно-технического персонала по эксплуатации самолёта ИЛ-76ТД-90 и его двигателей и повышения квалификации, а также может использоваться студентами, курсантами высших учебных заведений Гражданской авиации и других ведомств.

Кроме того, данное учебное пособие может использоваться лётным составом и инженерно-техническим персоналом в качестве справочного материала.

Данное учебное пособие является собственностью авторов, поэтому несанкционированное копирование и распространение преследуется законом Азербайджанской Республики.

According to IATA/ICAO requirements, the courses "Transportation of dangerous goods by air" prepared by Ilham Amirov and Mikail Ahmadli on module system have been used as educational-methodical manual in APTC of NAA for the period 2010/2011.

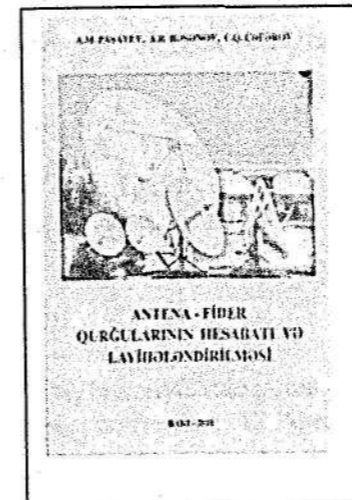
The educational- methodical manual is prepared in accordance with orders of Protocol N9 of the chair "Aviation Safety" of NAA, dated 07.06.2010 and Protocol N1 of APTC of NAA, dated 22.09.2010

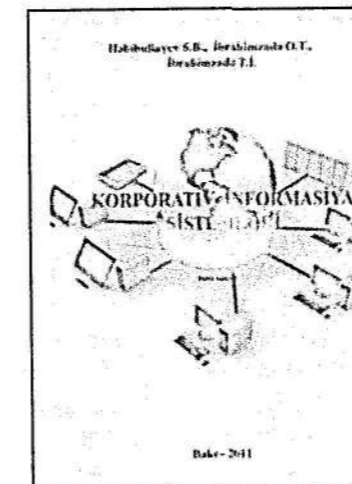
В данной монографии рассматриваются задачи, связанные с принципами построения, особенностями функционирования системы автоматизированного мониторинга, работоспособности и технического состояния радиотехнических объектов авионавигации. Описывается количественная оценка основных характеристик процессов контроля работоспособности и локализации неисправностей, обосновывается выбор параметров объекта и режима работы системы контроля. Значительное внимание уделяется вопросам составления логической модели устройств контролируемых объектов для выбора оптимальной совокупности контролируемых параметров и разработке необходимых электронных блоков системы автоматизированного контроля.

Mülki aviasiya (MA) çoxməqsədli nəqliyyat sahəsidir. Bu sahə sərnişinlərin, poçtun və yüklərin hava nəqliyyatı daşınmasını təlim edir, ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə aviasiya xidməti göstərir. Hava nəqliyyatı rəmzində mülki aviasiya ölkənin vahid nəqliyyat sisteminə daxil edilir.

Dərs vəsaitində spiral, dielektrik çubuq, dalğaötürən-rupor, parabolik, rupor parabolik, dalğaötürən-yarıq, ikigüzlü antenaların, səthi dalğa antenalarının və istiqamətlənmə diaqramları elektrik skanerlənən (idarə olunan) antena qəfəslərinin layihələndirilməsinin nəzəri və praktiki aspektləri işıqlandırılmışdır.

Təqdim olunan dərs vəsaiti müasir korporativ informasiya sistemləri, onların inkişafı, cəmiyyətə və biznesdə təsirinə, müəssisə fəaliyyətində onların tətbiq olunma metodologiyalarına həsr olunub. Biznesin idarə olunmasında və informasiya menecmentində müasir korporativ informasiya sistemlərinin tətbiqi sahəsində dərs vəsaitində baxılan bölmələr özlüyündə kifayət qədər böyük və müstəqil predmet sahəsini təşkil etdiyi üçün bu dərs vəsaitini ümumi bir giriş kursu kimi qəbul etmək lazımdır.

Kitab ali məktəblər üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Kitabdən magistrantlar, doktorantlar, müəllimlər və korporativ informasiya sistemləri və informasiya texnologiyaları ilə bilavasitə məşğul olan İT-menecerlər istifadə edə bilərlər.

Dərslik mülki aviasiya və digər ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrə tədris olunan "Bədən tərbiyəsi" fənn proqramlarına uyğun hazırlanmışdır.

Kitabda fiziki hazırlıq və bədən tərbiyəsi haqqında ümumi məlumatlar verilir: fiziki hazırlığın vasitələri, metodları və məzmunu, bədən tərbiyəsinin planlaşdırılması, təşkili, tələbələrin fiziki hazırlığının planlaşdırılması, fiziki hazırlıq üzrə məşğələlərin metodik xüsusiyyətləri, xüsusən alətlərdə fiziki hazırlıq, fiziki hazırlıq dərəcəsi və bədən tərbiyəsi üzrə tələblər və normativlər geniş şərh olunur.

Dərslikdən ali məktəb tələbələri ilə yanaşı, nəzəri bilikləri artırmaq istəyən bədən tərbiyəsi və idman mütəxəssisləri də istifadə edə bilərlər.

Редакционный Совет

Глав. редактор, академик НАНА А.М. Пашаев,
зам. глав. редактора, проф. А.Р. Гасанов

Члены Редакционного Совета

Академик НАНА А.Ш. Мехтиев, академик НАНА А.Дж. Гаджиев, член-корр. НАНА Б.Г. Тагир
член-корр. НАНА Ф. Дж. Мамедова, член-корр. НАНА А.З. Меликов, проф. А.З. Бадалов,
проф. А.М. Мамедов, проф. М.Х. Ильясов, проф. Р.А. Тагиров, проф. Дж.Г. Агаларов,
проф. Н.А. Гасанзаде, проф. И.О. Гулиев, проф. М.А. Бабаев, д.т.н. Р.А. Садыгов,
д.т.н. Т.И. Низамов, д.т.н. Р.М. Джафарзаде, д.т.н. И.М. Исмаилов, д.т.н. Г.И. Гулиев,
д.т.н. Р.Н. Набиев, д.т.н. М.Р. Мустафаев

Технический редактор: к.ф.-м.н. А.М.Рамазанзаде; корректоры: О.В. Алиева, А.Г. Керимов,
составитель: Т.А. Кулиева

Рубрики журнала «Ученые Записки»

Для опубликования в журнал принимаются научные, оригинальные научно-популярные и обзорные статьи по темам: 1) Авиационная техника. 2) Наземные комплексы, стартовое оборудование, эксплуатация летательных аппаратов и их систем. 3) Авиационная электроника. 4) Аэронавигационная связь, аэронавигационные оборудования и комплексы. 5) Наземное оснащение аэродромов, аэропортов. 6) Управление воздушным движением. 7) Метеорология. 8) Охрана окружающей среды. 9) Методология обучения, тренинг. 10) Экономика, менеджмент и право в авиации. 11) Проблемы безопасности на воздушном транспорте. 12) Компьютерная техника, информационные сети. 13) Материалы рекламного характера. 14) Общественные науки.

Размещение рекламы на страницах журнала осуществляется на платной основе.

Правила оформления статей в журнал «Ученые Записки»

Статьи принимаются на азербайджанском, русском или английском языках. Каждой статье должно предшествовать аннотация на том же языке, на котором написана статья. Представляемые к публикации статьи должны быть напечатаны через два интервала на белой бумаге формата А4, размер шрифта 12. Отступы: слева от края листа 3 см., справа 2 см., сверху 2 см., снизу 2 см. Объем статей: не более 10 страниц для оригинальной или обзорной статьи, и не более 4 страниц для короткого сообщения, включая рисунки, таблицы и литературу. Статьи представляются в 2-х экземплярах и электронном варианте, набранные в формате WIN.WO. Рукописи статей не возвращаются авторам. Для авторов из других организаций статьи сопровождаются письмом и актом экспертизы из той организации, где они работают. Статьи рецензируются. Решения Редакционного Совета статья рекомендуется к публикации.

1. Каждая статья начинается с названия, фамилии авторов, названия организации, и краткой аннотацией на языке статьи объемом не более 5 строк через один интервал.

2. Ссылки на литературу:

- ссылки на литературу должны следовать в том порядке, в котором они появляются в статье.

Порядок цитирования:

- статьи в периодических журналах: фамилии авторов, название периодики, год публикации, том, номер, страницы;

- книги и тезисы: фамилии авторов, название книги, место и год публикации, номер страницы.

3. Аннотация.

Аннотация на двух других языках должна быть напечатана на отдельном листе объемом не более 10 строк через один интервал.

4. Рисунки и фотографии.

Рисунки и фотографии с надписями и разъяснениями прилагаются отдельно. Размеры: не менее 6x6 см² более 12x16 см². Координатные оси графиков должны содержать минимум чисел. Названия координатных осей должны быть написаны очень ясно. Каждая линия в графиках должна быть пронумерована и объяснена. Должно быть дано в подписях к рисункам.

5. Таблицы.

Таблицы должны быть напечатаны на отдельном листе. Они должны быть пронумерованы и озаглавлены.

Статьи, не удовлетворяющие этим условиям, не рассматриваются.

Jurnala «Mülki Aviasiya» nəşriyyatının
Redaksiya heyəti tərəfindən baxılmış və
çapına icazə verilmişdir.

Jurnal «Azərbaycan Hava Yolları»
Qapalı Səhmədar Cəmiyyəti
Milli Aviasiya Akademiyasının
Poliqrafiya Mərkəzində çap olunmuşdur.
Tirajı 100 nüsxə.

Журнал «Ученые Записки» отпечатан
в Центре полиграфии
Национальной Академии Авиации
Закрытого Акционерного Общества
«Азербайджан Хава Йоллары».
Тираж 100 экз.

Журнал «Ученые Записки» зарегистрирован
в Министерстве Информации и печати в 1999 г.
и включен в реестр Высшей Аттестационной
Комиссии при Президенте Азербайджанской
Республики. Регистрационный номер 492.
Тираж 100 экз.

Адрес редакции:
AZ-1045, г. Баку, Бина, 25-й километр,
Национальная Академия Авиации.
Тел.: 497-26-00, доб. 21-85, 497-27-54.
E-mail: hasanov@naa.edu.az

www.naa.edu.az